

תורה מן השמים
באספקלריה של הדורות

אברהם יהושע השל
תורה מן השמים
באספקלריה של הדורות

כרך א

מהדורה מורחבת ומתוקנת על פי כתבי יד
בעריכת דרור בונדי

Abraham Joshua Heschel
Heavenly Torah as Refracted through the Generations

עורך אחראי: ראובן ציגלר

עורכת משנה: אפרת גרוס
עריכה לשונית: הגיה קולומבוס
עימוד: רינה בן גל
עיצוב העטיפה: אליהו משגב

צילום המחבר: באדיבות Joel Orent

© כל הזכויות שמורות לאברהם יהושע השל, 1973, שושנה השל 2021

בתמיכת:

William and Olga Lakritz Endowment Fund in Martin Buber Studies
The Duke Center for Jewish Studies and the Duke Libraries

ספרי מגיד, הוצאת קורן

ת"ד 4044 ירושלים 9104001

טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534

www.maggidbooks.com

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-290-2 ISBN

נדפס בישראל 2021 Printed in Israel

לזכר אמי הצדקת

רבקה ריזיל

ולזכר אחיותיי

דבורה מרים, אסתר סימא וגיטיל

שנספו בשואה

תנצב"ה

תוכן העניינים

1 אקדמות מילין / דרור בונדי
7 פתח דבר / שושנה השל

ספר ראשון: דרכי המחשבה בתקופת התנאים

17 מבוא
18 דרכי האדם ודרכי המקום
21 הסתכל במעשיו
24 לפנים משורת ההלכה
27 רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם?
30 כלך לך מן האגדה
32 נוסח בבל ונוסח ארץ ישראל
38 דבר קטן הוויות דאביי ורבא
42 אין סומכין על האגדה
43 אגדה זו נאה ואגדה זו אינה נאה
45 כדמות מליצת השיר
50 אגדות משובחות – אגדות מתמיהות
54 דמותו של רבי ישמעאל
57 שתי שיטות במחשבה
75 נצחנונו של רבי עקיבא
79 א. שתי שיטות בפרשנות התורה
80 דיברה תורה כלשון בני אדם

83.....	דברים שלא נגלו למשה נגלו לרבי עקיבא
88.....	שתי שיטות במהותה של תורה
91.....	איש הפשט ואיש המסתורין
94.....	אמונה כבושה – וסכייה באספקלריה של מעלה
97.....	מי איכא מידי... דלא רמיזי באורייתא
103.....	ב. נסים
103.....	מעשה נסים
107.....	נס המן
111.....	כמה דיברות שמעו במעמד הר סיני?
113.....	ג. קרבנות
114.....	באו כל המצוות ללמד על מצווה אחת
118.....	מצוות המשכן אחרי מעשה העגל
122.....	טעם הקרבנות
126.....	ערך הקרבנות
129.....	מעלת הקרבנות
131.....	עבודת בית המקדש
134.....	הפולמוס בטעם הקרבנות
137.....	ד. מקום השכינה
138.....	השכינה במערב – השכינה בכל מקום
143.....	מהיכן היתה שכינה מדברת עם משה
146.....	הכרובים
151.....	ה. תורת השכינה
153.....	לי ולכם הגאולה
157.....	גלות השכינה
159.....	אני והו הושיעה נא
160.....	שנינו צריכים זה לזה
163.....	וכי צריך הוא לסיוע?!
169.....	אם אין עמי ממליכין אותי בארץ...
171.....	יסורים של מעלה
175.....	הביאו כפרה עלי
178.....	פגם במעשה בראשית

183.....	ו. יסורים.....
184.....	יהא אדם שמח ב'יסורים' יותר מן הטובה.....
187.....	כל מה שעושה הקדוש ברוך הוא הכל לטובה.....
189.....	מי כמוך רואה בעלבון בניו ושותק!.....
193.....	מעלת היסורים.....
196.....	זו תורה וזו שכרה?!.....
201.....	ז. התורה והחיים.....
201.....	אהבוך – עד מות.....
205.....	וחי בהם – לא שימות בהם.....
207.....	בין הקצוות.....
211.....	דרך ארץ דיברה תורה.....
214.....	מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה.....
218.....	תענוגי העולם הזה.....
223.....	אשריך, העולם, שהקדוש ברוך הוא מלך בך!.....
225.....	ח. באימה ופחד.....
225.....	עד תהום רבה.....
229.....	שכר מצווה.....
231.....	מצודה פרוסה על כל החיים.....
235.....	תשובה וכפרה.....
241.....	האמינו או לא האמינו?.....
247.....	ט. חובות הלכות.....
248.....	דביקות באלהים.....
251.....	אהבת אלהים.....
255.....	אני לדודי ודודי לי.....
258.....	מצוות התלויות בלב.....
263.....	כוונה.....
265.....	תלמוד ומעשה.....
267.....	י. דברים העומדים ב'רומו של עולם'.....
268.....	גזירות או רחמים.....
273.....	ידיעה ובחירה.....
276.....	קץ הפלאות.....

- יא. לשונות שאינן הולמות את הכבוד..... 279.....
- אפשר לומר כן?!..... 280.....
- אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאמרו!..... 288.....
- קשה הדבר לאומרו, ואי אפשר לפה לפרשו..... 293.....
- יב. לשון התורה..... 297.....
- אין מוקדם ומאוחר בתורה..... 298.....
- שאינ אתם יודעים לדרוש..... 301.....
- דיברה תורה לשון הבאי..... 304.....
- דיברו בני אדם כלשון התורה..... 307.....
- מידת הפשט..... 310.....
- דרש ופשט..... 312.....
- פשט וסוד..... 314.....
- יג. אספקלריה של מעלה ואספקלריה של מטה..... 319.....
- תורת הדמות..... 321.....
- דברים של מטה כדוגמתם למעלה..... 325.....
- אספקלריה של מעלה ואספקלריה של מטה..... 329.....
- טעמי המצוות..... 334.....
- התורה בשמים ובארץ..... 340.....
- יד. סחור סחור לפרדס..... 345.....
- רבי עקיבא, "ראוי הוא להסתכל בכבודי"..... 346.....
- דרך הנבואה ודרך האפוקליפסה..... 351.....
- ביקשו לגנוז ספר יחזקאל..... 352.....
- כלום גילה הקדוש ברוך הוא לאברהם ולמשה
מה למעלה?..... 354.....
- בנבואה שומעים, באפוקליפסה רואים..... 357.....
- הראהו המקום את כולן באצבע..... 360.....
- טו. ראיית פני שכינה..... 367.....
- את פניך ה' אבקש..... 368.....
- כי לא יראני האדם וחי..... 372.....
- כלום ראה משה את הדמות?..... 377.....
- שהיה רואה את הדמות מיד..... 381.....
- משה רבינו ומלאכי השרת..... 383.....
- רצוננו לראות מלכנו!..... 385.....

388.....	ראתה שפחה... מה שלא ראו ישעיה ויחזקאל
390.....	חטא דסיני
392.....	הפולמוס בתקופת האמוראים
394.....	כלום ראו בני ישראל את הכבוד?
397.....	שכל הרואה פני הקדוש ברוך הוא אינו מת
399.....	בקשת משה באספקלריה של ימי הביניים

ספר שני: תורה מסיני ותורה מן השמים

405.....	מבוא
406.....	תורה מן השמים – תורה מסיני
409.....	שנים אוחזים בטלית
413.....	א. התורה שבשמים
414.....	התורה בת השמים
417.....	התורה הורדה מן השמים
418.....	קדמות התורה
424.....	ספרים בשמים
427.....	הלוחות כתובים ומונחים מששת ימי בראשית
429.....	התורה כתובה במרום
433.....	התורה אש
435.....	לוחות השמים
438.....	רעיון קדמות התורה בימי הביניים
445.....	ב. עליית משה למרום
445.....	רבי עקיבא: משה היה בשמים
447.....	משה עלה למרום
449.....	עלית למרום שבית שבי
452.....	עליית חנוך
456.....	משה לא עלה למרום
457.....	וכי היאך אפשר לו לאדם לעלות למרום?
460.....	רבי ישמעאל אומר: משה קבר את עצמו
462.....	עליית אליהו
466.....	עליית נשמה

469.....	ג. ירידת הכבוד
469.....	כלום ירד הכבוד?
472.....	חשיבות העניין
474.....	המשך הפולמוס
477.....	ירידת השכינה בתולדות האדם
483.....	ד. תורה מן השמים
484.....	כל התורה אמר מפי הקודש
485.....	תורה
486.....	עשרת הדברות הם הנקראים תורה סתם
492.....	מן השמים
494.....	האומר: לא ניתנה תורה מן השמים
496.....	הרחבת המושג
498.....	הרחבת המושג בבית מדרשו של רבי עקיבא
501.....	כי דבר ה' בזה – בעבודה זרה הכתוב מדבר
503.....	תניא אידך – הרחבת המושג
507.....	פסק הרמב"ם
511.....	ה. דרכי המינים
511.....	ארבע מדות בכופרים
513.....	כפירתו של יפת באהלי שם
516.....	האומר: אין תורה מן השמים
519.....	שלא יהיו אומרים: אלו לבדם ניתנו למשה מסיני
521.....	אמר: לא היה לו לכתוב בתורה
524.....	האומר: משה מפי עצמו אמרו
527.....	כופרים בתורה
529.....	דומה לנו שזייף משה את התורה
533.....	ו. משה עשה דברים מדעתו
534.....	מקורות המאמר
534.....	פירש מן האשה
537.....	שיבר את הלוחות
538.....	הוסיף יום אחד
540.....	פירש מאוהל מועד
542.....	נוסחאות שונות
545.....	כה אמר ה' כחצות הלילה

- 548..... לא אמר לו הקדוש ברוך הוא בפירוש מעיד אני עלי את השמים ואת הארץ
- 551..... שלא אמר לו הקדוש ברוך הוא כך
- 555..... ז. שתי שיטות בפירוש כה אמר ה' משמעות המאמר כה אמר ה'
- 556..... כה – בלשון הקודש
- 561..... והיכן דיבר?
- 564..... רבי יהושע בן חנניה ורבי אלעזר המודעי
- 567..... שיטתו של פילון
- 572.....
- 577..... ח. יכול מפי עצמו משה עשה מדעת עצמו
- 577..... דין משמרת אוהל מועד ונשיאת הארון
- 580..... משה עשה מדעתו, והקדוש ברוך הוא לא הסכים על ידו
- 583..... המשך הפולמוס בתקופת האמוראים
- 584..... נביא דורש קל וחומר
- 587..... בלשון נביאים
- 588.....
- 591..... ט. ספר דברים קללות שבמשנה תורה משה מפי עצמו אמרן
- 592..... משנה תורה משה מפי עצמו אמרו
- 594..... ברכות שבמשנה תורה כל האומר שמשה הוכיח את ישראל מדעתו, אינו אלא חוטא
- 599..... הוכיחן מפי הגבורה
- 601..... לא מעצמי אני אומר לכם
- 603..... נשתלשו בערכות מואב מפי הגבורה
- 605..... בערכות מואב לא נתחדשו לו אלא דברי הברית
- 610..... ספר דברים – דברי משה
- 614..... אלה – פוסל את הראשונים
- 617..... משנה תורה מפי הגבורה
- 619..... עיונים בסוגייה
- 621..... שכינה מדברת מתוך גרונו
- 625..... ספר דברים בגדר כתובים
- 627..... פרשת בלעם "כאמרן מפי עצמו"
- 629.....

ספר שני: תורה מסיני ותורה מן השמים (המשך)

- י. שיטת ההפלגה ושיטת הצמצום..... 633
- הלכות שנתעלמו ממשה..... 634
- בא לכלל טעות..... 638
- ולא בוש לומר לא שמעתי..... 640
- הלכה למשה מסיני..... 642
- ואפילו מה שתלמיד ותיק עתיד להורות..... 647
- מגילת אסתר..... 652
- יותר ממה שנאמר למשה בסיני..... 655
- אפילו דבר קטן לא אמרו מלבן..... 658
- דברים שלא נגלו למשה..... 661
- לא נמסרה לו כל התורה..... 666
- כל אחד ואחד קיבל את שלו מסיני..... 672
- משה אמר כל דברי הנביאים ושלו..... 675
- יא. הנביא שותף או כלי..... 679
- כחומר ביד היוצר..... 679
- משמיעים את האדם לפי כוחו..... 682
- שותף במעשה הנבואה..... 687
- יפה אמרת, לימדתני..... 695
- הסכימה דעתו לדעת המקום..... 697
- ראה מה כוחו של משה גדול..... 699
- חכמתו של משה..... 702
- אין שני נביאים מתנבאים בסיגנון אחד..... 704
- שותף בכתיבת התורה..... 707
- יב. ראה מה כוחו של משה גדול..... 715
- מעלת משה..... 715
- אף משה לא הגיע לידי שלימות..... 718
- הצדיקים מושלים במעשיו של הקדוש ברוך הוא..... 722
- רצוני הוא שתנצחוני..... 724
- בני נתונים בצרה, ואני מבקש מלכות?!..... 726
- אליהו בהר הכרמל..... 726
- נבואת החכמים..... 728
- כוחו של בית דין..... 730

- יג. נבואתו של משה..... 735
- 735..... פה אל פה
- 737..... מפּי הגבורה
- 739..... לא על ידי מלאך
- 742..... נבואתו של משה ונבואתו של בלעם
- 746..... נוסחאות שונות במדרש נבואת משה ובלעם
- 747..... כבודו של מעלה מדבר בינו לבין עצמו
- 749..... שכינה מדברת מתוך גרונו של משה
- 751..... כלום שרתה רוח הקודש על משה בלבד?
- 754..... שמא עברה ממני רוח הקודש?
שלושים ושמונה שנה
- 755..... לא דיבר הקדוש ברוך הוא עם משה
- יד. סדר כתיבת התורה..... 759
- 759..... שיטת ההכתבה ושיטת ההעתקה
- 763..... בלוחות כתובות כל המצוות
- 766..... התורה כתובה באיסטיליות
- 767..... הקדוש ברוך הוא כתב את התורה
- 772..... כמה ספרי תורות כתב משה?
- טו. שיטת ההפלגה בעיקר תורה מן השמים..... 775
- 775..... אפילו תיבה אחת, אפילו אות אחת
- 780..... אפשר ספר תורה חסר אות אחת?!
- 783..... שינויים בנוסח המקרא
- 789..... שינויים בתורה של תלמי המלך
- 791..... שכינה הכתוב – תיקון סופרים
- 794..... ספר תורה של מלך; דברי תורה על האבנים
- טז. שיטת הצמצום בעיקר תורה מן השמים..... 797
- 798..... שמונה פסוקים אחרונים
- 811..... שנים עשר פסוקים אחרונים
- 812..... פרשת ערי מקלט
- 814..... פרשת האזינו
- 821..... תורה מגילה מגילה ניתנה
- 826..... ספר הברית
- 829..... חכמת המסכן
- 833..... דעות יחידים

- יז. ספרים שנאבדו..... 839
- נבואת אלדד ומידד..... 839
- גנוזים..... 849
- ספר בראשית לפני זמנו של משה..... 854
- הלל הגדול..... 857
- ספר בלעם, ספר איוב..... 859
- משה רבינו לא מסר את הכל..... 861
- נספח א: המשך פרק יז. ספרים שנאבדו..... 863**
- יתרו יתר פרשה אחת בתורה..... 863
- מתן המשפטים..... 868
- אברהם אבינו קיים את התורה..... 875
- משה ואהרן..... 877
- נספח ב: יח. השקפות על הנבואה בימי הביניים..... 881**
- המלים הם כגופות, והטעמים כנשמות..... 882
- הנבואה – השגה פנימית..... 886
- אצילות והתלבשות..... 893

ספר שלישי: סוף דבר

- התנצלות..... 903
- קטעי מבוא..... 905**
- גדולה בינה לפני הקדוש ברוך הוא יותר מן התורה..... 906
- שהעמידו דבריהם על דין תורה..... 907
- יסורי מבוכה..... 910
- מקום הניחו לי אבותי להתגדר בו..... 911
- הוראת שעה בדיני תורה..... 914
- א. סיכום הספר השני..... 917**
- ב. משא ומתן באמונה..... 943**
- נשאת ונתת באמונה?..... 944
- אמונה ועיקרי אמונה..... 950
- כלל שאין בו חוץ?..... 954

956.....	לפנים משורת הכרונולוגיה
961.....	אין מוקדם ומאוחר בתורה
963.....	ג. קוטביות
964.....	אחת דיבר אלהים, שתים זו שמעתי
967.....	אלו ואלו דברי אלהים חיים
971.....	סומא באחת מעיניו פטור מן הראיה
979.....	ד. חכם עדיף מנביא
980.....	לא בשמים היא
984.....	אם אין חכמים אין תורה
986.....	תיקון והשלמה אל התורה
991.....	ה. שמים מן התורה
992.....	שמים מן התורה
995.....	פן תשכח
996.....	ביום הזה
997.....	קול גדול ולא יסף
1000.....	ותמנע היתה פילגש
1004.....	שכל התורה עניין אחד
1005.....	אחדות התורה
1009.....	ו. צמצום התורה
1010.....	צריך אדם לצאת ידי הבריות
1013.....	כנגד יצר הרע
1016.....	דו־פרצופים לתורה
1019.....	גלות התורה
1022.....	דין ולפנים משורת הדין
1026.....	מי פעל עם אל?
1033.....	ז. עבירה לשמה
1034.....	עבירה גוררת מצווה
1036.....	יהודה ושוע
1037.....	גדולה עבירה לשמה
1040.....	יהודה ותמר
1042.....	העבירות וההסתרות מרצון השם יתברך
1045.....	שלימות ואחריות

1047	ח. תורה לעתיד לבוא
1047	נובלות חכמה
1053	חידוש תורה
1055	ה' מתיר אסורים
1059	שינויים בהלכה
1062	מצוות בטילות לעתיד לבוא
1069	חילוקי דעות
1076	מה בין העולם הזה לימות המשיח?
1080	שתי השקפות
1085	ט. מקילים
1086	כל המוסיף גורע
1089	נגד ריבוי הדינים
1093	תנאים ואמוראים
1097	נגד המחמירים
1098	חומרות מצד הגבורה
1101	עת לעשות לה'
1105	י. מחמירים
1105	חביבים איסורים
1109	הרבה גזירות גזרתי על עצמי
1110	בגנות המקילים
1113	יראי הוראה
1114	אין מגלין
1115	החומרות מתפשטות
1117	נגד פורצי הגדר
1121	יא. ראשונים ואחרונים
1121	אם הראשונים כמלאכים
1123	דברי הרב ודברי התלמיד
1125	אחרונים גדולים
1128	הלכה כבתראי
1133	יב. אגדה בהלכה
1133	מפני שנוחין ועלובין היו

- 1137כבוד הבריות
- 1139בין האדם לחבירו
- 1141דרך ארץ
- 1142דרכי שלום ונועם
- 1144אגדה בפוסקים
- 1147נבל ברשות התורה
- יג. קב"ה, אורייתא וישראל**
- 1149
- 1151מעלת התורה
- 1153אהבת תורה ויראת שמים
- 1154הקדוש ברוך הוא למעלה מהתורה
- 1159זהות?
- 1160הלואי אותי עזבו?!
- 1164תורה וישראל
- דין וחשבון על מלאכת העריכה / דרור בונדי**
- 1169
- 1169המסע בעקבות גלגולי כתב היד של כרך ג
- 1177הערות עריכה מפורטות לפי סדר הפרקים במהדורה זו
- אחרית דבר: בעל השמועה לנגד עיניו / דרור בונדי**
- 1197
- 1199עלכונה של תורה מן השמים
- 1202מחקר הדרשה ודרשת המחקר
- 1206דרך החשיבה היהודית
- 1209הנבואה התנ"כית כגישה פרשנית
- 1212נביא עדיף מחכם?
- 1213מבוא למבוא
- 1216מתודולוגיה, פנומנולוגיה ותיאולוגיה
- 1218הנחה על הנחה?
- 1221המדיום במסר
- 1224סומא באחת מעיניו
- 1228סיכום: גישתו הפרשנית של השל לחז"ל ותרומתה
- 1236על מות המחבר ותחייתו
- רשימת קיצורים ביבליוגרפיים לכתבי המחבר**
- 1239
- מפתח המקורות**
- 1241

אקדמות מילין

דרור בונדי

“ספר התורה מצאתי” (מלכים-ב כב, ח) – כך אני מרגיש בהניחי לפניכם היום את האוצר הזה. תורה שרובה הייתה מונחת בקרן זוית, ומיעוטה אף גנוזה מעין כול, שבה לארון ספרי הקודש, כל מי שירצה יבוא וייטול. אברהם יהושע השל (1907-1972), בן-נביאים שחי ופעל בלב העולם המודרני, ביקש לגלות ביצירה זו את סוד “תורה מן השמים” כפי שהוא משתקף “באספקלריה של הדורות”. ברוב רובם של כתביו ביקש להביא את רוח היהדות לקהל האמריקני הרחב, לתקן עולם במלכות שדי; ביצירה עברית זו ביקש להביא את תורת ה’ לעמו ישראל.

תורה מן השמים באספקלריה של הדורות אינו רק הנושא של היצירה, כאילו היה נושאה של יצירה אקדמית או פילוסופית. זהו גם האופן שבו היצירה כתובה: מתוך קשב כפול – לשמים ולאספקלריה של הדורות. בעלי השמועה לנגד עיניו של השל: בעלי השמועה שבכל הדורות, ובראשם רבי ישמעאל ורבי עקיבא; ובעל השמועה שבכל הדורות, “אהיה אשר אהיה”.

“שלושה ספרים נפתחין” (ראש השנה, טז ע”ב) – ביצירה זו השקיע השל יותר מבכל כתביו, הן מבחינת אורך זמן כתיבתה הן מבחינת עמל התורה שיגע בה. הוא החל לעבוד עליה בסוף שנות החמישים ולא סיים אותה עד יום מותו. הרבה מניעות היו להשל בפרסום היצירה, חלקן בשל גורמים שלא העריכו את עבודתו, חלקן בשל

יראתו שלו ממשמעותה הרדיקלית. המניעות החיצוניות עיכבו את פרסום היצירה ודווקא אפשרו לו לשוב ולהרחיבה לשלושה ספרים; המניעות הפנימיות הביאו לכך שאת הספר השלישי לא פרסם בחייו.

בתחילה התכוון השל לכתוב ספר המלבן את משמעות עיקר האמונה בתורה מן השמים, ומציג פרשנויות שונות שניתנו לו. הוא בחר לכתוב את הספר במקביל לעבודתו על עיבוד עבודת הדוקטור שלו לספרו הנביאים¹, והתכוון לפרסמם יחדיו. ואולם, בעוד הנביאים זכה להכרה מיידית בארצות הברית, השל לא הצליח למצוא מוציא לאור ישראלי שניאות לפרסם את תורה מן השמים באספקלריה של הדרות (להלן: תורה מן השמים). רק לאחר זמן נמצא מוציא לאור יהודי-בריטי ששיתף פעולה עם בית דפוס ישראלי בהוצאת הספר, בתהליך שמטבעו רבו בו השיבושים והעייכובים. אך העכבה הייתה לטובה. בספר הראשוני הקדיש השל פרק אחד למחלוקת שגילה בין רבי ישמעאל לרבי עקיבא בהיבט מסוים של הנושא. והינה, עם חלוף הזמן התבהר לו כי היבט זה אינו אלא טפח ממחלוקת עמוקה ורבת היבטים בין שתי האסכולות שעיצבו את מחשבת חז"ל. השל שקע אפוא בכתיבה מחודשת ויצר ספר שלם חדש ונועז שהוקדש לחשיפתה המפתיעה של מחלוקת זו. ספר זה הלך והתרחב, בעוד מכשלות בית הדפוס הולכות ונערמות, והדבר הביא את השל להכריע על פרסומו בנפרד, ככרך א של היצירה הכוללת. כך ראה אור ב-1962 (במקביל להנביאים) רק הספר הראשון של תורה מן השמים – דרכי המחשבה בתקופת התנאים – ללא הדיון המקורי בשאלת משמעות האמונה בתורה מן השמים.²

קשה להפריז בעוצמת תעוזתו של השל בספר הראשון. הוא טוען לחשיפתה של מחלוקת עמוקה, דרמטית ורבת היבטים במחשבת חז"ל, שלטענתו אבדה ממודעותם של מעבירי המסורת. למה הדבר דומה? תארו לכם שבעוד אלפיים שנה תאבד המודעות למחלוקת העמוקה שהייתה בין המתנגדים לחסידים, לבשורתה העמוקה של החסידות, לחריפותה של הבריסקאיות. והינה יבוא אדם ויטען לחשיפתה של מחלוקת זו, ואף יזהה שניים ממנהיגי המחנות כגר"א וכמגיד ממזריץ', דמויות שייתפסו אז כחלק מעולם הלכתי אחד. איך יגיב העולם היהודי לגילוי שכזה?

יתר על כן, טענה נועזת זו מחוללת פרויקט נועז עוד יותר, המבקש להשלים חלל מהותי בספרות חז"ל עצמה. הידע ההלכתי של חז"ל אורגן במשנה על ידי רבי יהודה הנשיא, במקביל לספרות המדרש ששימרה ידע דומה כפרשנות הנסמכת

1. לרשימת הקיצורים לכתבי השל ראו בסוף היצירה.

2. ייתכן שזו גם הסיבה לכך שבשער האנגלי שצורף במקור ליצירה היא נקראה Theology of Ancient Judaism, כתוכנו של הספר הראשון. ראו גם את הערתו של השל בהרצאה מאותן שנים: "אני משתמש במונח 'אגדה' כמונח העברי עבור Jewish Theology" (גדולה מוסרית, עמ' 155).

לסדר פסוקי המקרא, ללא ארגון שיטתי. לעומת זאת, הידע האגדתי של חז"ל נותר בספרות המדרש בלבד, בלא "משנת אגדה", וכך התחזק הרושם שלחז"ל יש הלכה מסודרת ומחשבה מקרית. התלמודים שבו לשלב הלכה ואגדה, אך כיון שדיוניהם נסמכו למשנה, רוב קוראיהם התרכזו בפרשנותם למשנה ומיעטו להעמיק באגדה ששולבה בהם. בכך שהשל טוען למחלוקת השיטתית בין רבי ישמעאל לרבי עקיבא הוא מבקש אפוא להשלים את המשנה והתלמוד עצמם! בפריסת היבטי המחלוקת ובדיון הדיאלקטי בהם הוא בעצם יוצר את משנת האגדה ותלמודה: פרקיו אינם אלא מסכתות; דיוניו אינם אלא סוגיות.

מכל מקום, הספר הראשון לא זכה לתגובה ראויה. למעט יוצאי דופן, העולם האקדמי הביע זלזול עמוק בו והעולם הישיבתי הגיב בהתעלמות מופגנת ממנו. העולם האקדמי בחן את הספר הראשון כמחקר אקדמי וטען שהוא אינו עומד בכללי העבודה הבסיסיים של המתודה הפילולוגית-היסטורית, כאילו מתודה זו היא הדרך הבלעדית לפרשנות אמת.

אכן, למעט רמיזות מעורפלות במבוא ליצירה, השל לא הבהיר מהי המתודולוגיה הפרשנית שלה, אך נראה שערפול זה עצמו הוא חלק משיטתו. מהרגע הראשון השל מבקש "להשליך" את קוראיו לעולמם של חז"ל. הוא נמנע מלהשתמש בקטגוריות המחקר, וכמעט כל כותרותיו לקוחות מעולמם של חז"ל. באחרית דבר שצירפתי בסוף היצירה ניסיתי לתקן את הכשל שאירע לעולם האקדמי ולהבהיר את המתודה הפרשנית שהשל ניסה לפתח, אך אני ממליץ לקוראה רק לאחר ההיענות לאופייה של היצירה.

בשנת 1965 פרסם השל את הכרך השני של תורה מן השמים, שכלל את רוב רובו של הספר השני שלפניכם, תורה מסיני ותורה מן השמים. ספר זה הוקדש לתכליתה המקורית של היצירה, בירור משמעותו של עיקר האמונה בתורה מן השמים, מתוך שזירתו בהמשך הצגת היבטי המחלוקת שבין רבי ישמעאל לרבי עקיבא בנושא זה. כפל המוקדים העצים את הקושי של הקורא האקדמי להבין את פשר היצירה, ונושאו הרגיש העצים את הקושי של הקורא הישיבתי להכיל את משמעות היצירה. אך כנראה הקושי להבין את היצירה החריף עד קצה עקב הכרעתו של השל לקטוע את הספר השני, ולא לכלול את סופו בכרך ב. כרך ב פורסם ללא סיכום, הממזה את משמעות היצירה, אף שלפי עדותו של השל באיגרת מאותה העת "המאמר 'סוף-דבר' וגם המבוא (של כרך ב) מוכנים לדפוס". שוב דומה כי המניעות החיצוניות של בית הדפוס השתלבו עם המניעות הפנימיות של השל, והביאו אותו להכרעה לפרסם ספר שני קטוע.

נראה שהשל רמז לקוראיו על קטיעה זו כאשר הכריע לקטוע את הספר השני במקום האומר דרשני: באמצע פרק, לאחר פרק המשנה "משה רבינו לא מסר את

הכל". פרק משנה קצצר זה אוסף מקורות על כך שיש סודות בתורה "שלא רצה השם יתברך לפרסם לכל ישראל", ולכן משה לא כתבם בתורה אף על פי שהם נאמרו לו. האם ביקש השל לרמוז שגם תורתו שלו לא נמסרה כולה? ואולי אפילו לסיבה לכך? מכל מקום, גם אם התכוון השל לרמוז את הדבר בשם פרק המשנה, ספק רב אם התכוון לרמוז זאת בשם הפרק שכלל אותו, "ספרים שנאבדו". ואולם, נראה שניבא ולא ידע מה ניבא, ופרקים שלמים שייעד לספר השלישי אומנם אבדו. רק לאחר שנים רבות נמצאה האבדה, והיא צורפה במהדורה זו בנספחים המופיעים בסוף הספר השני, ובהמשך, בחלקים רבים של הספר השלישי.

שנים רבות לאחר פטירתו של השל פורסם כרך ג של תורה מן השמים. כרך זה ראה אור לראשונה ב-1990, ובמהדורה שנייה, שכללה תיקונים קלים ומפתחות, ב-1995. ואולם, את הביקורות הקשות שהכרך ספג על סגנונו המבולגן אין להפנות הפעם כלפי השל, שכן הכרך אינו מייצג כלל את כוונת מחברו.

בסוף הספר השלישי שלפניכם צירפתי דין וחשבון על מלאכת העריכה שלי במהדורה זו, הכולל את סיפור המסע שלי בעקבות גלגולי כתב היד של כרך ג. ואכן, ניתן לומר שכתב היד עבר מספר "גלגולים", במובן הקבלי של המילה, ורק ברגע האחרון זכיתי להציל מאובדן סופי כמה מחלקיו שהתפזרו.

אין לי מילים להודות לה' על הזכות שנתגלגלה לידי במציאת חלקי כתב היד, ועל החובה שהוטלה עליי לערוך אותו מחדש. עריכה זו תבעה ממני היענות עמוקה לרוחו של השל, בניסיון לשחזר את כוונתו, שלעיתים כבר שובשה לחלוטין.

במסגרת הדין וחשבון על מלאכת העריכה צירפתי גם הערות עריכה מפורטות לפי סדר הפרקים במהדורה זו, למען יוכלו הקוראים לבקר את מלאכתי. כאשר נאלצתי לעיתים להתערב בגוף הספר, ובעיקר בהערות השוליים, ציינתי זאת באמצעות סוגריים מרובעים.

הספר השלישי נקרא **סוף דבר**, כפי שנראה מכתבי היד (שם הספר של המהדורה הקודמת אינו במקור), והוא אכן מבקש למצות את משמעות היצירה כולה ולהביאה לתכליתה. למעשה, לספר השלישי מטרה כפולה, ככפל תכלית הספרים שקדמו לו. הוא מבקש לעמוד על סוד תרבות המחלוקת של חז"ל, שהתגלתה במגוון היבטים בספר הראשון; והוא מבקש לפסוק לדורו בשאלת האמונה בעיקר תורה מן השמים, לאחר שליבן את דעות קודמיו בספר השני. שתי תכליות כאן שהן אחת, שכן קיים קשר עמוק בין שתיהן, אך, כדרכו של השל, קשר זה אינו נאמר במפורש. אף על עניין זה אעמוד באחרית דבר שצירפתי בסוף היצירה.

מלבד עריכתו מחדש של הספר השלישי, יש שני שינויים נוספים במהדורה זו. הראשון הוא תיקון טעויות שנפלו בשני הכרכים הראשונים. תיקון זה נעשה באמצעות רשימת תיקונים שנמצאה בין כתבי היד של השל. רשימה זו נכתבה בידי

אקדמות מילין

מישהו אחר, אולי סטודנט או סטודנטית שסייעו להשל, אך באיגרת שכתב הוא העיד שאכן בידו רשימה כזו. טעויות נוספות שמצאתי תיקנתי בעזרת כתב היד של שני הכרכים הראשונים, אך לא ערכתי בדיקה שיטתית של כל אלפי המקורות המוזכרים בספר. פעמים רבות ציטט השל מקורות בשינויים שערך מדעתו (בין במכוון ובין שציטט מזיכרון) בלא שציין זאת, ולכן ככלל נמנעתי מלתקנו. שמרתי גם על מנהגו לציטט בדרך כלל את פסוקי התנ"ך ככתבם, בלא ניקוד ובכתיב חסר, וכן על סגנונו בהפניה למקורות.

שינוי נוסף הקיים במהדורה זו הוא הקדמות קצרות שהוספתי בראשי כל הפרקים. כאמור, השל ביקש "להשליך" את קוראיו לתוך יצירתו, עד כי אפילו מבנה היצירה, הכולל והפנימי, אינו ניכר מכותרות פרקיה ופרקי המשנה שלהם. בהקדמותי ביקשתי אפוא להקל על קוראי היצירה בניגוד לכוונתו של השל, בכחינת "עת לעשות לה" – הפרו תורתך".

הרשיתי לעצמי גם להוסיף בהקדמות הבהרות קצרות לגבי נושאו של כל פרק, ואף לכוון את הקוראים לכמה בעיות שמתגלות בו מנקודת מבט פילולוגית-היסטורית. כאמור, לדעתי, בעיות אלו אינן עדויות לכשל מחקרי בלתי מודע אלא למתודה פרשנית אלטרנטיבית שהשל ביקש לפתח, וגם לכך התייחסתי בקצרה בהקדמותי. בהקדמות פרקי הספר השלישי, ובייחוד בפרקים שנוספו למהדורה זו, הוספתי כמה מילים על תהליכי הכתיבה שלהם, כפי שנחשפו מכתבי היד.

אני מודה מקרב לב לכל מי שסייע לי במסע החיפוש אחר כתב היד של הספר השלישי. בראש ובראשונה אני מודה לאנשים הנדירים שמסרו לידי או שיתפו עמי כתבי יד שהיו ברשותם: לביני מאיר, שבזכות ששיתף עמי את האיגרות של השל שמצא בארכיון גנזים יצאתי בכלל למסע; לרב דוד מיכאל פלדמן ז"ל, לביירון שרווין ז"ל ולרבה תמר קולברג, שבזכות נדיבותם רואים כאן אור לראשונה חלקי כתב היד שהיו תחת ידיהם; ותודה גם לך, יהודה דוב בר זירקינה, שותפי לאהבת השל, על ששיתפת עמי את מציאותיך בארכיון אוניברסיטת דיוק (Duke).

אני מודה גם לד"ר אליעזר אוברשטיין, עמיתי לספסלי בית המדרש של בית מורשה, שסר עבורי לביתו של הרב פלדמן, קיבל ממנו את כתב היד שהיה תחת ידו והביאו אליי; לעובדי הארכיון שבאוניברסיטת דיוק, ובייחוד לרחל אריאל, שסייעו לעבודתי בארכיון; ולשותפים בעריכת המהדורה הקודמת שסיפרו לי על חלקם: פרופ' דוד וייס-הליבני, פרופ' שמא פרידמן, ישראל חזני ופרופ' עדיאל שרמר. תודתי העמוקה נתונה לכל התומכים במימון עבודתי, ובייחוד במימון נסיעותיי לארצות הברית ובהפקת היצירה: לקרן לקריץ של האוניברסיטה העברית, למלגת ספריית רובינשטיין של אוניברסיטת דיוק, לרשות המחקר של מכללת דוד ילין ומכון

כרם, ולמועצת הפיס לתרבות ולאמנות; וכמובן, בהודיה רבה, לכל מי שהמליץ עליי לקבלת התמיכות האלו.

בנסיעותיי לארצות הברית נעזרתי בחברים כה רבים, שסייעו לי למצוא את דרכי בארץ זרה ושאירחו אותי בנדיבות רבה ובלב פתוח. אני מודה לכם במיוחד: יעל ודורון ווילפנד, פיטר גפן, דודי גושן, רולי מטלון, דוד סילבר, אד פינשטיין, תמר אלעד אפלבוום, שרגא בר און, אדם מינץ, ארתור גרין, אור רוז, תמר הירדני, יהושע בן-גדעון, נייג'ל סבאג' ודיוויד אינגבר. תודה מיוחדת אכיר לדיוויד לנדיס ז"ל, שהלך לעולמו בימים אלו, על הארת הפנים שבה שב ואירח אותי בביתו בניו יורק. חבל על דאברין ולא משתכחין. תודה לכולכם גם על הזכות למפגש עם פניה המגוונות כל כך של יהדות ארצות הברית.

אני מודה גם לכל מי שסייעו לי במלאכת ההפקה: בראש ובראשונה, לחברי יפעת ואמיתי באר שהקלידו עבורי את שני הכרכים הראשונים, וליוכל כהן, שנדבו ליבו להשקיע שעות כה רבות בתיקון המפתח ואף בסיוע במלאכת הגהת ההקלדה. כמובן, אם נותרו שגיאות, האחריות הבלעדית להן היא עליי.

ליבי מלא הודיה להוצאת מגיד ובמיוחד לעומדים בראשה על שהביאו את כל עמלי לדפוס: למת'יו מילר, יהושע מילר, גילה פיין וראובן ציגלר – על עצם נכונותם לקבל עליהם הפקה זו. אני מודה גם לאפרת גרוס על הטיפול המוקפד בפועל, להניה קולומבוס על עריכת הלשון המדויקת והקשובה, לרינה בן גל על הההשקעה הרבה בעימוד הנאה ולאליהו משגב על עיצוב הכריכה היפה.

אני מודה לכל מעסיקיי-חבריי על תמיכתם המתמשכת, בימי הישג ובימי משבר כאחד. איני יודע כיצד זכיתי לעבוד לצד אנשים כה ישרי דרך, רואי פנים ואכפתיים. בייחוד אכיר תודה לבית מדרש חברותא ולעומדים בראשו, פרופ' שאול הוכשטיין, שמעון דויטש ובן-ציון עובדיה, על שאפשרו לי ללמוד וללמד את טיוטות הספר שלפניכם בקרב חברי בית המדרש.

פרופ' שושנה השל, כולי הודיה עמוקה על האמון שאת נותנת בי, על התמיכה המתמדת, ועל הזכות הכל כך לא מובנת מאליה לפגוש את אביך במבטך. חבריי הקרובים ושותפיי היקרים, לעולם אהיה אסיר תודה על החברות שלכם והשותפות איתכם.

משפחתי היקרה, שלכם, באהבה והודיה מעומקא דליבא.

השיבנו ה' אליך ונשובה, חדש ימינו כקדם.

אני מקדיש את מלאכת העריכה של יצירה זו לזכרו של רבי ישראל פרידמן בן-שלום, בעל השמועה לנגד עיניי.

פתח דבר

שושנה השל

השנים שבהן כתב אבי את תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, סוף שנות החמישים ותחילת שנות השישים, היו מן השנים המאושרות ביותר בחייו. הוא נהג לבוא הביתה בסוף היום ולספר בהתלהבות רבה עד כמה הוא נהנה לכתוב. מקורות חז"ל חיו כולם בזיכרונו, הוא אמר, והם פשוט זרמו ממנו. בעיני רוחי, כתיבת היצירה הייתה במידה רבה חוויה של היזכרות עבור אבי, לא רק במקורות אלא גם בשנות ילדותו בוורשה, שבהן החל ללמוד מקורות אלו בעמל תורה כה רב. אין תמה שהוא הקדיש יצירה זו לאימו ולשלוש מארבע אחיותיו שנרצחו בידי הנאצים.

אבי נולד בוורשה בכ"ה בטבת תרס"ז (11.1.1907), כבן הזקונים של רבי משה מרדכי ורייזל (פרלוב) השל. אימו ואביו מיוחסים היו שניהם למשפחות אדמו"רים נודעים, מאצולת העולם היהודי. אביו, הרבי מפלצובה, היה נצר לשושלת יוחסין מכובדת שכללה את ה"אוהב ישראל" מאפטא, רבי ישראל מרוז'ין והמגיד ממזריץ'. אימו הייתה נצר לרבי לוי יצחק מברדיצ'ב, ואחיה התאום היה הרבי מנובומינסק. כמעט כל מנהיגיה הגדולים של החסידות במזרח אירופה, אלו שעוררו והובילו את התחייה הדתית העמוקה שהחלה במאה השמונה-עשרה, היו בין אבות אבותיו של אבי. הוא הוקיר אותם וחש יראת כבוד עמוקה כלפיהם. אני זוכרת כיצד פעמים כה רבות בהיותי ילדה הוא נהג לקחת לידיו ספרים דקים ושבריריים ממדפיו – ספרי חסידות – להראות

לי אותם, לקרוא איתי קמעה, ולספר לי ביראה עמוקה על הסכים שכתבו אותם. זו היא ירושתך, הוא היה אומר.

אבי היה רחוק מלחוש שהוא כורע תחת עומס גדולת מורשתו, והוא חש הכרת תודה, ענווה ויראת קודש כלפי אבותיו: "נפלה בחלקי הזכות", הוא אמר פעם בריאיון, "לחיות כילד וכנער בסביבה שבה היו אנשים רבים שעוררו בי יראת קודש, אנשים שהאכפתיות שלהם הייתה נתונה לבעיות פנימיות החיים, לרוחניות וליושרה, אנשים שגילו רחמים עמוקים והבנה עמוקה לאנשים אחרים".¹

כבר כילד קטן זכה אבי לכבוד האצילי שניתן למשפחות אדמו"רים: מבוגרים היו קמים לפניו כאשר נכנס לחדר, ומכירים בו כאישיות מיוחדת. הוא נחשב גם לעילוי, ונהגו להעלותו על שולחן לשאת דרשות קצרות. עולמו היה רווי ביראת שמים עזה ובקיום מצוות, והוא חש אסיר תודה, כפי שתיאר שנים רבות לאחר מכן, שהוא גדל מוקף באנשים בעלי אצילות רוחנית.

כבן הזקונים של המשפחה היה אבי מוקף באהבתם ובדאגתם של אחיותיו ואחיו: שרה, דבורה-מרים, אסתר-סימה, גיטל ויעקב. הם קנטרו ופינקו אותו כדרך שבה נוהגים בבני זקונים של משפחות גדולות. הוא היה בן שלוש בלבד כאשר אחותו הבכורה, שרה, נישאה לבן-דודם, הרבי מקופיטשניץ, ובזיכרונו נחרת כיצד רץ אז בהתרגשות בין רגלי המבוגרים.

עוד כאשר היה ילד קטן הוא התייחס למחויבויותיו הדתיות בצורה רצינית ביותר. פעם סיפר לי, מתוך שעשוע ומבוכה כאחד, כי כאשר נשלח בהיותו בן חמש להביא דבר מה משכנה מבוגרת, הוא היה מבקש שהחפץ ששאל יונח על השולחן, כדי שלא יקבלו ישירות מיד האישה, כמנהג המבוגרים.

בוורשה חיה גם משפחתו הרחבה והענפה. הרבי מנובומוינסק, אלטר ישראל שמעון פרלוב, חי אף הוא בוורשה והיו לו ילדים רבים, וכך היה אבי מוקף בכני-דודים רבים, באחייניות ואחיינים, כמו גם במשפחה המורחבת ובחברים קרובים. ב-1916, כאשר אבי היה בן תשע, אירעה הטרגדיה הראשונה של המשפחה – מגפת שפעת תקפה את ורשה ואביו של אבי נפטר. המשפחה כולה ספגה מהלומה. אבי נהג לומר לי – בניגון שכה נעצבתי לשמוע – שהוא רק ייחל לכך שיוכל לדבר עם אביו פעם אחת, פעם אחת נוספת, ולו לשעה אחת.

עוד בהיותו נער מתבגר, בן 15-16, החל אבי לפרסם את מאמריו הראשונים. אלה היו "חקירות" תלמודיות קצרות בעברית, שהופיעו בוורשה בהוצאה ישיבתית, "שערי תורה", ב-1922 וב-1923. כאשר התבגר עוד, הוא החל לקרוא ספרות חילונית

1. אדם מהלך בעולם, עמ' 50 ואילך (בהכרלי תרגום).

בצד עיונו התלמודי. הוא אמר לי פעם שאימו דאגה בשעה שחדלה לשמוע את ניגון הגמרא שלו, בידועה שעתה הוא קורא יצירות פילוסופיות.

ב-1927, לאחר שקיבל סמיכה מרבי מנחם זמבא בוורשה, נסע אבי לברלין ללמוד באוניברסיטה המפורסמת. בד בבד הוא שמע שיעורים והנחה סטודנטים בשני בתי המדרש לרבנות – של הרב הילדסהיימר וב-Hochschule für die Wissenschaft des Judentums (בית המדרש הגבוה לחוכמת ישראל). הוא היה בין המעטים שחשו בבית בשני המוסדות, האורתודוקסי והליברלי, והוא נהג להסביר שהוא הגיע לשיעורים בשניהם כיוון שרצה להבין את המתודות ודרכי החשיבה של מוריהם ותלמידיהם. הוא נהג להתפלל בבית הכנסת של הרב יחיאל ויינברג, שנותר עבורו חבר לחיים, ואף סר לבקר בביתו במונטרה שבשווייץ ב-1965.

במהלך שנותיו בברלין סבל אבי מהמצב הכלכלי ההולך ומתדרדר, מן האינפלציה ההרסנית ולאחר מכן מהקריסה הכלכלית של שנות השפל. הוא שכר חדר ממשפחות אורתודוקסיות, בתחילה בשכונה שלייד האוניברסיטה ולבסוף מערבית יותר, ליד שרלוטנבורג. מאוחר יותר העיד שלעיתים היה עני כל כך כסטודנט עד שלא היה לו מה לאכול מלבד תפוחי אדמה מבושלים, יום אחר יום.

באותה העת הוא השלים באוניברסיטה את עבודת הדוקטור שלו, Das prophetische Bewusstsein (התודעה הנבואית), שבה הציג ביקורת חריפה על חקר המקרא המודרני וגם פיתח את הבנתו שלו באשר לטבעה הייחודי של הנבואה התנ"כית. הוא הגיש את עבודתו בדצמבר 1932, והיא פורסמה כספר על ידי האקדמיה למדעים בוורשה ב-1936. עבודת הגמר שלו בבית המדרש הגבוה הוקדשה לבעיית האנתרופומורפיזם ביהדות.

באותן שנים ניסה אבי נואשות להבטיח לעצמו משרה מחוץ לגרמניה. בינתיים הוא התפרנס מהוראה, הרצאות וכתובה. ב-1936 הוא עבר לפרנקפורט דה מיין, שם לימד את מרטין בוכר לדבר עברית מודרנית, הורה בבית המדרש שלו (Jüdisches Lehrhaus), ולבסוף החליף אותו כראש בית המדרש, כאשר בוכר עלה ארצה ב-1937.

באוקטובר 1938 נעצר אבי יחד עם עוד אלפי יהודים פולנים, שחיו עד אז במה שהיה עתה לרייך השלישי, וגורש לשטח הפקר בגבול שבין גרמניה לפולין. בסופו של דבר, אימו, שחיה בוורשה, הצליחה להביא לשחרורו, ובאותה שנה הוא לימד במכון להיסטוריה יהודית בוורשה, בשעה שאירופה התכוננה למלחמה. הוא עזב את פולין שישה שבועות בלבד לפני הפלישה הנאצית. לאחר ששהה שישה חודשים באנגליה, שם כיהן אחיו יעקב כרב, הוא הגיע לארצות הברית במרס 1940. הוא היה אחד מחמשת החוקרים היהודים שניצלו מהנאצים הודות למאמציו של נשיא ההיברו יוניון קולג' שבסינסנטי, יוליאן מורגנשטרן.

אבי נהג לתאר את עצמו כ"אוד מוצל מאש אירופה". הצלתו הייתה למתנה, שכן הוא נהיה לקול דתי ייחודי בעידן שבו הדת הייתה נתונה בסכנה חמורה, לפי ניתוחו שלו. העולם היהודי החסידי של מזרח אירופה שבו גדל כילד היה רחוק מן הסביבה שבה כתב ולימד כמבוגר בארצות הברית. הוא בא ממשפחת אדמו"ר בוורשה, מהציוויליזציה היהודית שהושמדה בפתאומיות באמצע חייו בידי הגרמנים – שבאוניברסיטאות שלהם למד ושכשפתם כתב על מחשבה יהודית דתית. על אף הזוועות שחוה – רצח אימו, אחיותיו, חבריו וקרוביו, והרס העולם שטיפח אותו – חייו המשיכו לשקף את ממד הקודש שהוא היה מסוגל לעורר במילותיו המקוריות והייחודיות.

רק מעט מקרוביו וחברי ילדותו בוורשה הצליחו להימלט מן המלחמה, ובהם אחיו יעקב; אחותו וגיסו, הרבי מקופיטשניץ, שחיו בניו יורק; חברו הטוב זלמן שז"ר, שנהיה לנשיא מדינת ישראל; בני דודיו הקרובים, הרבי מנבוכומינסק והרבי מבויאן, שחיו גם הם בניו יורק.

ב-1946 נשא אבי לאישה את אימי, סילביה שטראוס, שהייתה פסנתרנית, וגם הם עברו לגור בניו יורק, שם נהיה אבי לפרופסור ב-JTS, מוסד שסגל ההוראה שלו היה מורכב ברובו מיהודים אורתודוקסים, פליטים מלומדים מאירופה. ואז נולדתי אני. חיי המשפחה שלנו בניו יורק היו בעלי אופי אירופי מאוד. היינו אורתודוקסים, וחיי היום-יום כללו תפילה ולימוד תורה. כילדה אהבתי להיות בחדר בשעה שאבי התפלל שחרית, לפני שהלך למשרדו בבית המדרש, שם השקיע את זמנו בכתיבה. הוא שב הביתה לארוחת הערב, ולעיתים קרובות חזר אחר כך למשרדו להמשיך בעבודתו. אימי בילתה את ימיה ליד הפסנתר, ובערבים רבים אירחנו בבית הרכב מוזיקלי של שלישיות או רביעיות קאמריות.

שבת הייתה זמן של שקט. הוריי היו מזמינים מדי פעם אורחים לסעודת ליל שבת. כמעט כל החברים שלהם היו פליטים מלומדים שגם הם השקיעו את זמנם בלימוד וכתיבה וסיפור סיפורים סביב שולחן השבת על חייהם באירופה שלפני המלחמה. גדלתי עם סיפורים נפלאים על אדמו"רים, חוקרים מלומדים, פילוסופים, משוררים וסופרים אירופים חשובים. בדרך כלל התפללנו בבית הכנסת שב-JTS, שאז עוד כלל מחיצה, ומדי פעם בשטיבל הנפלא של גור באפר וסט סייד, שם קשר אבי קשרי חברות עם רבי צ'ביאק. פעמים רבות בשבת אחר הצהריים היה מגיע אלינו אלי ויזל. הוא ואבי היו יוצאים להליכה בפארק ריברסייד, ושבים לביטנו לכוס תה. לפעמים הזמינו הוריי תלמידי רבנות לכוס תה, והם היו יושבים יחד מסביב לשולחן ומספרים על משפחותיהם ועל חלומותיהם לעתיד.

אבי היה מחבר פורה באופן חריג, ועבד קשה מאוד. מעולם לא ראיתי אותו

ללא ספר בידו, ובשבת – ספר חסידות. ואולם, כל כמה שהיה עסוק הוא תמיד היה מניח את עטו מיד כשהגעתי לחדר העבודה שלו ומקבל את פניי בחום, התלהבות ואהבה יוצאים מגדר הרגיל. הוא היה האבא האדיר ביותר שניתן לדמיין. הוא היה עדין, ויכולתי לשתף אותו בסודותיי – והוא היה מקשיב בסימפתיה ומבין. שיחקנו יחד בבובות, ומאוחר יותר בדמקה ושחמט. הוא הביע עניין עמוק בחברותי וחברי, ושוחח עמם על ספרים שקראנו ועל תוכניותיהם העתידיות.

כמו רבי חסידי, אבי נשא על שכמו את צרות העולם שסביבו. הוא נחרד מהיחס השלילי כלפי אפרו-אמריקנים – מתנאי החיים הנוראים, מבתי הספר הציבוריים הירודים ומהאכזריות שהם חוו. איך דבר כזה יכול להתרחש באמריקה, הוא היה שואל. שנתו נדרה מפשעי המלחמה המחרדים שביצעה ארצות הברית בווייטנאם, והוא נחרד מהפיגועים שביצע אש"ף כנגד יהודים וכנגד ישראל. הוא נשא את קולו באומץ, שוב ושוב, למרות המתקפות נגדו והמאמצים להשתיקו. פעמים רבות היה בודד, אך תמיד היה אמיץ. הוא נשא את קולו כיהודי, נאמן לעקרונותיו המוסריים. ביקורינו המשפחתיים בישראל היו קסומים: בקיץ 1965, למשל, הזמין הנשיא שז"ר את אבי לשאת סדרת הרצאות ברחבי המדינה – באוניברסיטאות, במכללות ובקיבוצים ואפילו בבית הנשיא – ואימי ואני טיילנו עם אבי ופגשנו אנשים מעניינים להפליא. אבי והנשיא שז"ר חששו שהישראלים מאבדים את זהותם היהודית ואת הבנת משמעותה של היהדות, שהמצוות נעשות זרות להם ושהם הולכים ומתנכרים לאלוהים – ושבה בעת הם כמהים לדבר מה שחסר בחייהם. אבי התייחס לכמיהה הזו בהסבירו שאלוהים, אף הוא, מבקש אותם וכמה אליהם. אבי כתב שגלות אין משמעה להיות מחוץ לארץ ישראל ותו לא, אלא גם לחיות בנפרד מהיהדות. יש מסיבות בר מצווה שגם הן גלות, הוא כתב, וכך גם מצעדים צבאיים של טנקים ואמצעי מלחמה לרגל חגיגת יום העצמאות של ישראל.

במשך חייו עמד אבי על כמה מהבעיות הקריטיות של ימיו, בעיות שנותרו עמנו עד היום. הוא היה מודאג עד מאוד בנוגע לעוני, לקנאות עיוורת ולזלזול בקשישים. הוא הזכיר לרופאים שהמטופל הוא בן אנוש, ושכולנו נהיה מטופלים ביום מן הימים, ולכן על כולנו להיות רופאים הדואגים לרווחתו הרוחנית של הזולת. הוא לימד אותנו את משמעותה של התפילה ביהדות וגם הראה לנו איך נוכל לשוחח עם אנשים שאנו עשויים שלא להסכים עם דעותיהם הדתיות או הפוליטיות. הוא תמיד רצה לגשר על פערים, להביא את הלהט הדתי אל החילוני, את החמלה כלפי העני אל העשיר, ואת האחריות לעולם אל אלו שדאגו רק לאדיקותם הדתית. הוא הראה את הדרך, באמצעות חמלתו יוצאת הדופן ובאמצעות יראת הכבוד שחש כלפי הקודש וכלפי ענייני העולם הזה כאחד.

אבי כתב את תורה מן השמים בפרק זמן קצר להפליא. חבריו ועמיתיו נדהמו לראות באיזו מהירות הוא כתב יצירה זו, בייחוד נוכח המגוון העצום של המקורות הנידונים בה. הוא השלים את הפרויקט הזה, אף שבאותה העת הוא עמל על פרויקטים רבים נוספים, ובהם התרגום (וההרחבה) של עבודת הדוקטור שכתב בגרמנית, תרגום שראה אור ב־1962 בשם הנביאים. תהליך ההוצאה לאור של תורה מן השמים ארך זמן רב מאוד; המוציא לאור האנגלי שלה, סוני בלוך, היה נחוש להפיק שני כרכים נאים, שהופיעו לבסוף ב־1962 וב־1965, אחרי שנים של הכנה. אבי היה מתוסכל מהעיכובים ומשגיאות ההדפסה הרבות, החל בטעויות בסדר הפרקים וכלה באי־דיוקים בהערות השוליים. הוא קיווה להוצאתה של מהדורת משופרת ומתוקנת, וכן לפרסום הכרך השלישי, שאותו לא הספיק להשלים לפני שנפטר ב־1972.

עבור אבי, תורה מן השמים לא הייתה עוד אחד מספריו, אף לא עבודה מחקרית קונבנציונלית. נהפוך הוא, היה זה "ספר קודש", יצירה של השראה דתית, שלא נועדה לחוקרי חז"ל בלבד אלא גם ליהודים המבקשים הדרכה באמונתם. הוא כתב חיבור דתי, בדרך אבותיו צדיקי החסידות. מקורות חז"ל, שלעיתים קרובות נכתבו בעדינות ואפילו בהסתרה, לבשו צורה בכתובתו כך שיביאו מהעלם לגילוי את השקפותיהם על אודות אלוהים, ההתגלות ואופייה של הפרשנות.

בה בעת, בעצם כתיבתה של יצירה זו הגיב אבי על גישות עכשוויות הטוענות שרק יהדות הלכתית, מחמירה ובלתי מתפשרת, היא אותנטית ולגיטימית. כדרכו בכל כתביו, הוא ביקש להראות שבלב ספרות חז"ל ניצבת תרבות של מחלוקת בין מגוון נקודות מבט דתיות, המהווה את מקור חיוניותה ועוצמתה של היהדות.

תורה מן השמים היא עבודת מחקר – אך כזו המגדירה מחדש את טבעו של המחקר התיאולוגי. אין כאן עוד סוג של מחקר מדעי היהדות. אבי אינו מעלה כאן שאלות ביקורתיות-היסטוריות הדורשות ממנו לתארך את הטקסטים שהוא מנתח ולהשוות בין גרסאות של כתבי יד, ואף אינו ממקם את דברי החכמים בהקשר הנסיבות ההיסטוריות והפוליטיות של זמנם. במקום זאת, הוא מבקש למצוא קטגוריות דתיות שאינהרנטיות למקורות חז"ל עצמם, והוא שמח במנעד הרחב של התגובות שהוצעו בידי מקורות אלו לשאלותיהם שלהם. הוא צוהל נוכח מקורות רב־משמעיים ומחלוקות נוקבות, במקום להכניען לפיוס או לצמצומן לכדי עמדות יחידאיות או מאוחדות.

כתביו של אבי על היהדות רחבי היקף. הוא הכיר את כל מכמניה כי הוא קרא את כל חלקיה: תורה ופרשנים, תלמוד וספרי הלכה, פילוסופיית ימי הביניים וספרות הקבלה, חסידות והגות מודרנית; אין הוגה אחר שגמע יהדות כה רבה. יצירתו היא סינתזה של רעיונות, אך גם מראה לנו כיצד עלינו לקרוא. איננו קוראים בפשטות לשם השגת ידע או כדי להיות מלומדים; אנו קוראים כדי לשנות את לבבנו וראשנו, להתפתח כבני אנוש, להעמיק עוד ועוד את חשיבתנו, והכול מתוך חמלה גוברת

והולכת כלפי האחר. הוא תמיד היה מעודד את תלמידיו להיות מקוריים ולא להסתפק בחזרה על דברים שקראו או למדו בעבר. להיות יהודי כמו הסבים שלך, הוא כתב, הוא בבחינת "עלייה רוחנית לרגל", ועם זאת עלינו גם לפתח את הייחודיות של כל יהודי. אבי היה הוגה יצירתי לא רק משום שהיה מבריק, אלא גם משום שהתבונן בעצמו ופיתח את חייו הפנימיים שלו. הוא היה אדם שידע כיצד להתפלל. מתוך עושר תודעתו ונשמתו הוא יצר מלאכת מחשבת של חוכמה יהודית, הבנה יוצאת דופן וייחודית של יהדות חז"ל – תורה מן השמים.

אבי קיווה שתורה מן השמים תשמש מקור של השראה שיאיר את עושרה ועומקה של המחשבה היהודית. הוא תמיד אמר לי שזה הספר שקיווה שיהיה הספר הנלמד ביותר מכל ספריו.

אני מודה מקרב לב לדרור בונדי על מאמציו יוצאי הדופן לשחזר את כתב היד של תורה מן השמים, למקם את הפרקים בסדר הראוי ולתקן שגיאות רבות שאירעו במהדורה הראשונה. הבאת כתבי אבי לישראל מייצגת את המתנה הגדולה ביותר שהיה אפשר לתת לו, והוא היה מכיר תודה על כך לאין שיעור, כפי שאני מכירה תודה.

שושנה השל

פרופסור למדעי היהדות, הקתדרה ע"ש אלי בלאק, דארטמות' קולג'

ניוטון, מסצ'וסטס

תשרי תש"ף

ספר ראשון

דרכי המחשבה בתקופת התנאים

'הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט' (דברים לב, ד).
אילו אמרו אדם אחר היו שוחקין עליו לומר: מנין זה יודע
דרכיו של הקדוש ברוך הוא? אלא משה רבינו שכתוב בו:
'יודיע דרכיו למשה לבני ישראל עלילותיו' (תהלים קג,
ז), לזה נאה לומר: 'הצור תמים פעלו כי כל דרכיו משפט'.

מבוא

המבוא הארוך שלפנינו שונה מאוד מן המקובל בספרות העיון. מסימניו של מבוא: תשתית ותמצית; פירוט מסודר של ההנחות, המתודולוגיה, סקירת המסורת הקלאסית והמחקר הקיים, והצבת היסודות שיסייעו לקורא לבוא בשערי הספר. כך גם נהג השל עצמו בספרו הנביאים, שראה אור באותה שנה שפורסם הספר הראשון שלפנינו. ואילו כאן, אנו נכנסים למבוא שהוא יותר "פתיחה" מאשר "הקדמה"; שיותר משהוא מבהיר לנו את העומד להתרחש, הוא מכניסנו להתרחשות עצמה. כך ניכר כבר מכותרות המשנה של המבוא, כפי שהן מופיעות בתוכן העניינים. בדומה לגוף הספר, כותרות אלו לקוחות בדרך כלל מביטוי חז"לי שמופיע בשורות שאחריהן. במקום שתסייענה לקוראים בהבנת ייעודו של פרק המשנה והשתלבותו במבנה הכולל, הן נענות לסגנון הייחודי של גוף הספר, המבקש "להשליך" את קוראיו אל תוך עולמם של חז"ל.

בהעדר כותרות משנה מבהירות, גם מבנה המבוא נותר לא ברור, אף שמתבקש כי למבוא כה ארוך תהיה חלוקה כלשהי שתקל על קריאתו. אציע אפוא חלוקה למבנה בן ארבע יחידות (בתוספת מספור מבני ופנימי, ובתקווה שהקלה זו לא תפגום יתר על המידה בחוויה שהשל ביקש לחולל): 1. פרקי המשנה א-ב – פתיחה: שורש גישת השל לאגדה כיסוד עצמאי של היהדות וכ"דרכי מקום"; 2. פרק המשנה ג – רמזים מתודולוגיים; 3. פרקי המשנה ד-י – מעין סקירה ביקורתית של המסורת הרבנית והמחקרית; 4. פרקי המשנה יא-יד – תמצית חידושו של השל בספר הראשון: שתי שיטות במחשבת חז"ל.

חלקי מבנה זה מלמדים שהמבוא מתפקד גם בתור "הקדמה", אך גם זו רומזת יותר מאשר מבהירה. בעיקר אמורים הדברים כלפי שתי היחידות המרכזיות, הנדרשות לקריאה זהירה ומעמיקה כדי שישמשו כהקדמה.

גם היחידה האחרונה אינה תמצות פשוט. כך, למשל, פרק המשנה יג, הניצב במרכז היחידה, מתמצת את הספר הראשון באופן המבקש להעניק לקוראיו את התובנה הקדם-מושגית של המחלוקת הניצבת במרכזו. הוא אינו מסכם את חלקי הספר הראשון לפי סדר הופעתם אלא מבקש לעורר את קוראיו ליסוד המשותף להם, יסוד שעלול ללכת לאיבוד בסבך פרטי הספר הראשון. רק כאן מתבהר כי שורש המחלוקת של רבי עקיבא ורבי ישמעאל נעוץ באופייה הדיאלוגי של התרחשות הקשר שבין אלוהים לאדם. וכך, לפני כל ניתוחי העומק והראיות הטקסטואליות המובאות בספר הראשון עצמו, מונחים לפני קוראיו היבטיה העיקריים של המחלוקת כדי שיחוו אותם כהתרחשות אחת.

דרכי האדם ודרכי המקום

על שני דברים התורה עומדת: על ההלכה ועל האגדה. עוד בתקופת התנאים הבדילו בין הלכה לאגדה וראו באגדה מקצוע גדול ומיוחד בתורה. אמנם קשה להגדירה כראוי, אבל המעלות והתכונות שמנו בה התנאים וגם האמוראים, מעידות על מהותה ואופייה המיוחד.

נאמרו דברים בשבח ההלכה שלא נאמרו בשבח האגדה, ונאמרו דברים בשבח האגדה שלא נאמרו בשבח ההלכה. "הלכות הן גופה של תורה"¹. "אין לך כל יום ויום שאין הקדוש ברוך הוא מחדש הלכה בבית דין של מעלה"². "פלס ומאזני משפט לה" (משלי טז, יא) – "פלס' זה המקרא, 'ומאזני משפט' אלו הדינים, 'לה' – אלו הלכות"³. רבי יוחנן בן דהבאי אומר: "האומר אין הלכה זאת נראית, אין לו חלק לעולם הבא"⁴.

כוח וגבורה בהלכה, חן וחסד באגדה. ההלכה קולה בכוח, קולה שובר ארזים; האגדה – קול דממה דקה. ההלכה כזרם מים כבירים, האגדה רוח האלהים המרחפת על פני המים. ההלכה כתריס בפני הפורענות הבאה על האדם שחכמתו מרובה ממעשיו; האגדה מגדלתו ומרוממתו על כל המעשים. ההלכה עול מצוות, האגדה עול מלכות שמים. ההלכה דין, האגדה לפנים משורת הדין. ההלכה – רשות האדם, מטבעות של מעשים; האגדה – רשות המסתתר, מטבעות של מחשבה. בהלכה

1. ספרי, האזינו, פסקא שי"ז.

2. בראשית רבה, פמ"ט, ב.

3. ילקוט שמעוני, משלי, רמז תתקנד.

4. אבות דרבי נתן, נו"א, פכ"ז.

מדברים על דברים הנתונים במידה במשורה ובמשקל, באגדה בדבר המסור ללב. "תנא דבי אליהו: לעולם ישים אדם עצמו על דברי תורה כשור לעול וכחמור למשאוי"; ברם, בדברי אגדה אמרו, שהם מושכים את לבו של אדם כיון. ההלכות מצרפות את הבריות, האגדות "מקדשים שמו של הקדוש ברוך הוא בהן". "תנא דבי אליהו: כל השונה הלכות בכל יום מובטח לו שהוא בן עולם הבא". "דורשי רשומות אומרים: רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם? למוד אגדה, שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם ומדבק בדרכיו".

מונחי ההלכה מדוייקים, מונחי האגדה פיוטיים. ההלכה תקועה במסורת, האגדה פרי הלב ("כל אחד דרש מה שעלה על לבו"). אין אדם רואה אלא מהרהורי לבו, וקל לו לגלות פנים באגדה שלא כהלכה. ואולי משום כך נתחלקו הדעות. זה אומר: רחמנא לבא בעי, ברם זה אומר: לא תתורו אחרי לבבכם. ההלכה – קבע, האגדה – כוונה. זה אומר: עשה תורתך קבע. ברם זה אומר: אל תעש תפילתך קבע, אלא רחמים ותחנונים לפני המקום, והאגדה מעין תפילה היא. אין הברכה מצוייה לא בדבר השקול, ולא בדבר המדוד, אלא בדבר הסמוי מן העין. "אחר כוונת הלב הן הדברים". "כוון דעתך ובעי רחמי".

רבי יצחק בן פנחס דאגדתא,⁵ מאחרוני התנאים, אמר: "כל מי שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות לא טעם טעם של חכמה; כל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש לא טעם טעם של יראת חטא". התכוון כנראה למדרש אגדה.⁶

ההלכה מדברת על דרכי האדם ומידותיו; האגדה – על דרכי הקדוש ברוך הוא ומידותיו. ההלכה מצומצמת לדברים שהם ברשותו של האדם; האגדה מדברת על דברים שהם "מפלאות תמים דעים".

ראה איך הבדילו בברייתא בין דברי הלכה לדברי אגדה: "שנים עשר דברים שאלו אנשי אלכסנדריא את רבי יהושע בן חנניה: שלושה דברי חכמה, שלושה דברי אגדה, שלושה דברי בורות, שלושה דברי דרך ארץ". דברי חכמה – הלכה, דברי אגדה – "דרכי השם יתברך ומידותיו".⁷ אלו הם שלושה דברי חכמה: "הזב והזבה והנידה והיולדת והמצורע שמתו עד מתי מטמאין במשא? ... בת משולחת מה היא לכהן? ... שני מצורעין שנתערבו קרבנותיהן זה בזה, וקרב קרבנו של אחד מהן, ומת אחד מהן; השני מה תהא עליו?" ואלו הם שלושה דברי אגדה: "כתוב אחד אומר: 'כי לא אחפוץ במות המת' (יחזקאל יח, לב), וכתוב אחד אומר: 'כי חפץ ה' להמיתם' (שמואל א' ב, כה)? ... כתוב אחד אומר: 'אשר לא ישא פנים ולא יקח שוחד' (דברים

5. פסחים קיד, ע"א.

6. אבות דרבי נתן, נו"א, סוף פכ"ט, לפי בנין יהושע.

7. מהרש"א, נדה, סט, ע"ב.

י, יז) וכתוב אחד אומר: 'ישא ה' פניו אליך' (במדבר ו, כו)?... כתוב אחד אומר: 'כי בחר ה' בציון' (תהלים קלב, יג), וכתוב אחד אומר: 'כי על אפי ועל חמתי היתה העיר הזאת למן היום אשר בנו אותה ועד היום הזה' (ירמיה לב, לא)?⁸.

כאשר דן רבי עקיבא בדברים שאינם ברשותו של אדם, אלא התלויים בחסד עליון, אמרו עליו שדרשם כמין אגדה. "חמישה דברים היה רבי עקיבא דורשן כמין הגדה (נוסח אחר: אגדה): בחמישה דברים האב זוכה לבן"⁹, כלומר בזכות האב הבן זוכה לחמישה דברים הללו: "בנוי, ובכוח, ובעושר, ובחכמה, ובשנים"¹⁰.

כאמור: ההלכה היא גופה של תורה, ולא נשתמרה תורת ישראל אלא בכוחה של ההלכה, בכוח מטבעות של מצוות ומעשים טובים; וכל השירה והפיטו, ההגות והאמונה לא נתקיימו אלא בזכותה. דבוקה וצמודה האגדה בהלכה, ואין לה קיום בלעדיה. האגדה כשלהבת התלויה בגחלת ההלכה, והמפריד ביניהן מכבה את מאור היהדות הבוהר בשלהבת. סיכומו של דבר: האומר, אין לי אלא אגדה, גם אגדה אין לו. כלל העמידו החכמים: "לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה"¹¹. וכל האומר אין לי אלא תורה (לומד, ואינו רוצה לקיים), אפילו תורה אין לו. וכך דרשו: 'ולמדתם ועשיתם' (עיינ דברים ה, א) – "כל שישנו בעשייה ישנו בלמידה, כל שאינו בעשייה אינו בלמידה"¹². "כל שחכמתו מרובה ממעשיו, למה הוא דומה? לאילן שענפיו מרובין ושרשיו מועטין, והרוח באה ועוקרתו והופכתו על פניו... אבל כל שמעשיו מרובין מחכמתו, למה הוא דומה? לאילן שענפיו מועטין ושרשיו מרובין, שאפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושכות בו אין מזיזין אותו ממקומו"¹³. ולדעת רב הונא, "כל העוסק בתורה בלבד דומה כמי שאין לו אלוה"¹⁴.

מכאן המאמץ העצום של חכמי התורה לשמור על החומה, ואף לעשות גדרים וסייגים לקיום המצוות המעשיות. "למה הדבר דומה? לאדם משמר פרדס. משמרו מבחוץ כולו משתמר; משמרו מבפנים, שלפניו משתמר, שלאחריו אינו משתמר"¹⁵. יחד עם זה מקובל בישראל, שתלמוד תורה שקול כנגד כל המצוות.¹⁶ "וכבר היה רבי טרפון וזקנים מסובין בעליית בית נתזה בלוד, נשאלה שאלה זו בפניהם: תלמוד גדול

8. נדה סט, ע"ב – ע, ע"ב.
9. תוספתא, עדיות פ"א, יד.
10. משנה עדויות פ"ב, ט. חמישה דברים הללו נלמדו מן הכתוב בירושלמי, קדושין פ"א, סא, ע"א.
11. אבות, פ"א, מט"ז.
12. יבמות קט, ע"ב.
13. אבות, פ"ג, מי"ז.
14. עבודה זרה יז, ע"ב, ועיין רבינו חננאל שם.
15. רב אשי בשם ר' אושעיא, יבמות כא, ע"א. משל זה בשם רבי מאיר, מדרש ל"ב מדות, עמ' 364.
16. פאה, פ"א, א.

או מעשה גדול? נענה רבי טרפון ואמר: מעשה גדול. נענה רבי עקיבא ואמר: תלמוד גדול. נענו כולם ואמרו: תלמוד גדול, שהתלמוד מביא לידי מעשה"¹⁷.
 הבעיה העומדת בפנינו היא: פרדס זה שחייבים לשמרו שמירה מעולה, ותלמוד זה המביא לידי מעשה, תאמר שכולו הלכה, ואין לה עניין אלא בדברים שיש בהם מעשה? והאגדה, חכמת הדברים המסורים ללב, מה מקומה בתלמוד תורה?

הסתכל במעשיו

שפינוזה הוא שהטיל בישראל את הכלל, שאין היהדות דת אלא חוק, הלכה, וכלל זה מפעפע בגוף המחשבה המודרנית כאירסה של חכינה. האמת יורה דרכו שהאומה, אין לי אלא הלכה, גם הלכה אין לו; האומר אין בתורה אלא הלכה, מגלה פנים שלא כהלכה. התורה לא פתחה ב'החודש הזה לכם' (שמות יב, ב) אלא במעשה בראשית, בתולדות האדם, במעשי האבות, ובשיחתם של עבדי אבות. לא דרך ארץ בלבד אלא גם יראת שמים קודמת לתורה. "כל אדם שיש בו תורה ואין בו יראת שמים דומה לגזבר שמסרו לו מפתחות הפנימיות, ומפתחות החיצוניות לא מסרו לו (אם ירא שמים הוא נעשה חרד לשמור ולעשות, ואם לאו אינו חש לתורתו, רש"י). בהי עייל? (באיזה פתח נכנס לפתוח את הפנימיים?). מכריז רבי ינאי: חבל על דלית ליה דרתא, ותרעא לדרתא עביד!"¹⁸. "אוי להם לשונאיהם של תלמידי חכמים, שעוסקין בתורה, ואין בהם יראת שמים"¹⁹. "אתה מוצא אדם שונה מדרש הלכות ואגדות, ואם אין בו יראת חטא אין בידו כלום". "שאינ תורה חשובה לכלום בפני יראת שמים"²⁰. אף על השבת, "שהיא שקולה כנגד כל המצוות"²¹, אמרו: "לא משבת אתה מתירא אלא ממי שהזהיר על השבת"²².

ידעו חכמים שאפשר להיות "נבל ברשות התורה", כלומר ברשות ההלכה, ומשום כך אמרו: "לא חרבה ירושלים אלא על... שהעמידו דיניהם על דין תורה, ולא עשו (עבדו) לפנים משורת הדין"²³.

17. קדושין מ, ע"ב.

18. שבת לא, ע"א-ע"ב. ושם: "ואפילו הכי אי יראת ה' אוצרו אין, אי לא לא".

19. יומא עב, ע"ב.

20. שו"ת מהרי"ט, ח"א, שאלה ק.

21. ירושלמי ברכות, פ"א, ג, ע"ב.

22. יבמות ו, ע"א.

23. בבא מציעא ל, ע"ב; רמב"ן, פירוש על התורה, ריש קדושים.

מה בין הדברים שהם משורת הדין לדברים שהם לפנים משורת הדין? כופים על הדין, ואין כופים על מה שלפנים משורת הדין. הדין דבר גלוי, קבוע ועומד; מה שלפנים משורת הדין אינו קצוב, אלא תלוי בשיקול הדעת, ומסור ללב.

הרי לך דוגמא: סוד קיומו של עם ישראל במהלך הדורות הוא בכוח מסירת נפש שבו. אלא שנתעוררה השאלה: מה חשוב ליתן עליו את הנפש? כלום על כל מצווה ומצווה אומרים יהרג ואל יעבור? עמדו בעלי ההלכה וקבעו מסמרות: "כל עבירות שבתורה, אם אומרים לאדם עבור ואל תהרג, יעבור ואל יהרג, חוץ מעבודה זרה, וגילוי עריות ושפיכות דמים"²⁴. זה שורת הדין. ברם באגדה הוסיפו דבר אחד ואמרו: "נוח לו לאדם שיפיל עצמו לתוך כבשן האש, ואל ילכין את פני חבריו ברבים. מנלן? מתמר"²⁵. כלומר נוח לו שיהרג ולא יעבור. עניין זה לא נמנה בין העבירות שעליהן גזרו: "יהרג ואל יעבור", ולא נקבע בהלכה.²⁶ בוא וראה, שלא נשנה מאמר זה בלשון הלכה פסוקה, אלא בלשון הצעה, "עצה טובה קא משמע לך": "נוח לו לאדם...". וכל העניין נלמד מדברי הגדה שבתורה, מתמר.²⁷ סיפורי המקרא (כגון איוב) נקראים "דברי הגדה, מעשים שאירעו בכתובים הראשונים"²⁸.

ראה איך דרש רבי אלעזר המודעי, בעל האגדה הגדול בדורו של רבי עקיבא, את דברי יתרו למשה רבינו: 'והודעת להם את הדרך ילכו בה, ואת המעשה אשר יעשו' (שמות יח, כ), "ואת המעשה" – זו שורת הדין, 'אשר יעשו' – זה לפנים משורת הדין"²⁹.

חובה על הדיינים לחתוך את הדין לאמיתו. כשם שאסור לו לדיין להטות מדין דלים, כך אסור לו להדור את הדל בריבו; "אין מרחמים בדין"³⁰. ברם, כשם שחובה על הדיינים להשמיע את הדין, כך ראוי לבעל הדין להתנהג עם חבריו לפנים משורת הדין, ולא לפי חומר הדין; כלומר: טוב והגון להתנהג מתוך רחמים, אף בעניין שהרשות בידו לגבות את חובו. "אף על פי שלא הטילו עליו הכתוב, יש לו לאדם להכנס לפנים משורת הדין, ולא לדקדק, שלי קודם, אם לא בהפסד מוכיח, ואם תמיד

24. סנהדרין עד, ע"א.

25. סוטה י, ע"ב. תמר "נוח היה לה להשרף ואל תלכין פניו. לפיכך שלחה ליהודה: אם יודה ויגלה הוא עצמו את הדבר, יגלה; ואם לאו תשרף ולא תגלה היא את הדבר", רש"י.

26. הרמב"ם לא מנה הלבנת פנים בין העבירות שעליהן יהרג ואל יעבור. הלכות דעות פ"ו, ה"ח. עיין סוטה י, ע"ב, תוספות ד"ה נוח, שהקשו מפני מה לא מנו אלא ג' דברים דיהרג ואל יעבור? ויתכן שסברו שגם זה מן הדין הוא.

27. השווה את הלשון "נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא", ערובין יג, ע"ב. ורבי יוחנן אמר: "נוח לו לאדם שיבוא על ספק אשת איש, ואל ילכין פני חבריו ברבים", בבא מציעא נט, ע"א.

28. ספרי, נשא, פיסקא יב; האימרה לא נכנסה למשנה, עיין סוטה פ"א, ד.

29. מכילתא דרבי ישמעאל, עמלק, פ"ב.

30. משנה כתובות פ"ט, ג.

מדקדק, פורק מעליו עול גמילות חסדים וצדקה, וסוף שיצטרך לבריות".³¹ 'מעשה' לחור, ואת 'אשר יעשון' לחוד. רשאי לו לאדם לגבות את חובו, ברם ראוי לו לאדם לעבור על מידותיו.

הניגוד שבין דרך המחשבה של בעלי ההלכה ובין דרך המחשבה של בעלי האגדה מתבלט יפה בתשובות השונות שניתנו לשאלה: "מניין לפיקוח נפש שדוחה את השבת?".

תשובות לפי מידות ההלכה כיצד? רבי עקיבא אומר: "אם דוחה רציחה את העבודה שהיא דוחה שבת, קל וחומר לפיקוח נפש שדוחה השבת. רבי יוסי הגלילי אומר: כשהוא אומר: 'אך את שבתותי תשמורו' (שמות לא, יג) – 'אך' חלק, יש שבתות שאתה דוחה, ויש שבתות שאתה שוכת".³² תשובה אחרת: "ושמרתם את חוקותי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם וחי בהם" (ויקרא יח, ה) – 'וחי בהם' ולא שימות בהם".³³ תשובות אלו ניתנו בדרך הגיונית משפטית, ונדרשו לפי המידות המקובלות במדרשי ההלכה.

כשנשאלה שאלה מפי רבי תנחום דמן נוי, שעה שהיה דורש דרשה ברכים: מהו לכבות נר בשבת מפני החולה שיישן? השיב ואמר: "נר קרוייה נר, ונשמתו של אדם קרוייה נר ('נר ה' נשמת אדם', משלי כ, כז), מוטב שתכבה נר של אדם מפני נרו של הקדוש ברוך הוא".³⁴ הסברה זו פיוטית דמותית היא, פרי האגדה המתעלה ומעלה את העניין מארבע אמות של הלכה למרומיו של הקדוש ברוך הוא. בוא וראה, שרש"י בפירושו הסתייג מדרשה זו, והעיר: "לאו מהכא יליף חילול שבת, דפיקוח נפש נפקה לן מ'וחי בהם' ולא שימות בהם. אלא להטעימן הדבר באגדה המושכת את הלב. לפי שהיו באים לשמוע הדרשה נשים ועמי הארץ, והיו צריכין הדרשנים למשוך את לבבם".

היקף המושג "אגדה" כולל לא רק צורה ספרותית והוראה שלילית (ביאורי המקרא שאינם נוגעים בהלכה), אלא גם דרך מחשבה, התכוונות כלפי עניינים שהם לפנים משורת ההלכה, חתירה לקראת דברים העומדים ברומו של עולם.

מה בין הלכה לאגדה? ההלכה מדברת על מעשיהם של בני אדם, האגדה מדברת על מעשיו של הקדוש ברוך הוא. כשם שחובה על האדם להגיד את מעשיו של הקדוש ברוך הוא שאירעו בעבר ('והגדת לבנך, שמות יג, ח), כך חובה עליו להגיד את מעשיו שבכל יום יום. 'להגיד בבוקר חסדך ואמונתך בלילות' (תהלים

31. רש"י, בבא מציעא לג, ע"א.

32. מכילתא דרבי ישמעאל, ויקהל.

33. יומא פה, ע"ב. דרשה זו בשם רבי ישמעאל בסנהדרין עד, ע"ב, עיין רש"י ליומא פה, ע"ב.

34. שבת ל, ע"ב.

צב, ג); 'להגיד כי ישר ה'" (שם טז); 'הגידו בעמים עלילותיו' (שם ט, יב); 'וגבורותיך יגידו' (שם קמה, ד). 'השמים מספרים כבוד אל ומעשי ידיו מגיד הרקיע' (שם יט, ב). "ולהגיד גדולתו של הקדוש ברוך הוא".³⁵ 'הגדתי היום' (דברים כו, ג).

תמצית האגדה להסתכל במעשיו של הקדוש ברוך הוא ולהגיד גדולתו.³⁶ גינה ר' יהושע בן לוי את בני האדם שאינם עוסקים באגדה. "כי לא יבינו אל פעולות ה'" (תהלים כח, ה) – אלו האגדות".³⁷ עיקר העסק באגדה להבין את פעולות ה'. וכן העיקר במצוות "הגדה" של פסח.

ראה, שעל השאלה הנשגבה: איך להכיר את מי שאמר והיה העולם? ניתנו שתי תשובות ששונות הן בלשון, ואחת הן בתוכן. א) "דורשי הגדות אומרים: רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם? למוד הגדה, שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם ומידבק בדרכיו".³⁸ ב) רבי מאיר אומר: "הסתכל במעשיו, שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם".³⁹

לפנים משורת ההלכה

הלכה קולה קול ענות גבורה, אגדה קולה קול ענות חלושה. טוענים הבריות, שאין לך דבר שאין לו ראייה מן האגדה. רואים בה יותר בחינת משחק מבחינת מחשבה, שהדרשות נערכות כצעצועי הדמיון החופשי.⁴⁰ כל היחס הזה על שום מה? על שום שמתהלכים בגן האגדה ואומרים: מה נאה אילן זה? ואין הוגים: מה עמוקים שורשיו של זה? רואים את הפרחים ואין מסתכלים בפירות. כך נשארה האגדה כיון המשומר בענביו.⁴¹

35. משנה סנהדרין, פ"ד, ה.
36. רגילים היו לפתוח דרשות באגדה בלשון "הגיד הכתוב", "מגיד הכתוב", בכר, ערכי מדרש תנאים, עמ' 24. עיין ר"ח אלבק בהערותיו לצונץ, הדרשות בישראל, עמ' 250. ר' אברהם בן הרמב"ם הציע שלשון הגדה "מלשון 'הגיד לך אדם מה טוב' (מיכה ו, ח) שהם מגיידים מאורעות שאירעו". קובץ אגרות ותשובות הרמב"ם, ח"ב, מ, ע"ג.
37. מדרש תהלים, כח, ה.
38. ספרי, עקב, פסקא מט.
39. תשובות הרמב"ם, מהדורת א. ח. פריימן, סימן שמז, עמ' 312. עיין יסודי התורה, פ"ב, ה"ב; מורה נבוכים, ח"ג, פכ"ה.
40. על ההשקפה הרווחת מעידה השיטה שנוהגים בחילוק הערכים שברברי האגדה: "גוזמא, דברי הימים, דרך ארץ, חכמה, ויכוח, מזיקים, מעשה בראשית, מעשה מרכבה, מעשיות, משלים, ניהוש, סגולות, רפואות, שדים".
41. צא ולמד, שבספריהם של גדולי המחשבה בימי הביניים מרובים הם המקורות שבהם מבקשים סעד במקרא לדעותיהם, אבל מועטים עד מאד הדברים מספרי חז"ל.

החוקרים בזמן החדש קבעו מראש, שלא היה לחכמים עניין אלא בהלכה למעשה בלבד; שפרט לפתגמים בודדים אי אפשר להעלות מתכונת יסודית משותפת של אמונה; שמערכי רוחם של חכמי התלמוד שקטים היו, כבושים ומפוכחים; שמעולם לא טעמו טעמה של מבוכה, שמעולם לא ניכוו מאשם של היסוסים וחששות, ולא ביקשו להם סוד וטעם באמונה.

ברם הגע עצמך: חכמי ישראל, שלכם היה רחב כפתחו של אולם לשאלות דקות בענייני הלכה, תאמר שסגור היה לכם לדאגות האמונה, לבעיות פנים ושרעפי סתירות, ולא מצאו עניין בחידות הקיום ויסודות הדת? גיבורים היו במלחמתה של תורה, ואפרוחים שלא נתפתחו עיניהם במחשבה הדתית? תאמר שהבדילו אך ורק בין איסור להיתר במעשים, אבל לא הבדילו בין דעות כשרות לדעות פסולות במחשבה?⁴² לא נתכווץ העיון היהודי אלא להעמיד את דבריו על ההלכה בלבד, ולא התעמק בדברים שלפנים משורת ההלכה?

כל הרואה באגדה צעצועי תבונה, נוי מחשבה או משחק הדמיון, מקפח את מהותה, ומאבד את הונה. אם יאמרו לך: העמיקו החכמים באגדה לשם הידור מצווה, "קרא אשכח ודרש", "דרוש וקבל שכר", בחינת פרפראות להלכה – אל תאמין. רצונך לעמוד על משמעות דבריהם, אל תחפש אחריה מן הדרשה ולחוץ אלא מן הדרשה ולפנים. לפני ולפנים של הדרשות – דאגות ולבטים, שרעפים ועריגות, בעיות הנצח ושאלות היום, צרות רבים וחרדת יחידים, שהטרידו את החכמים ואת האומה. זיקת החכמים לעולם המחשבה, לשאלות פנים, להרהורי הלב, היתה זיקה לשמה. לאלהים פתרונים, ובתורה הגות של מעלה, גילויי מחשבה, הוראות דרך.

לא נוצרה האגדה מן השפה ולחוץ. תורת ישראל תורה של עיון והתבוננות היא, של בעיות ותהיות, של נפתולים ולבטים, של מאבקים והיסוסים. התורה היא הרת יצירות, הרת צורות מחשבה להלכה ולמעשה. חבלי עיון ולבטים זכרם עשיר במקומות הרבה, אלא שלא מצאו דרך להבנת דברי המחשבה הדתית הצפונים במאמרי חז"ל.

האגדה נסיון היא לתת תשובות לשאלות העומדות ברומו של עולם, עולם היחיד ועולם הציבור. ואין אדם עומד על המאור שבה אלא אם כן צופה ומסתכל לתוך מעמקי הנפש ושומע לבעיותיה. באין השתתפות במבוכה, באין הבנת השאלות, האגדה ותשובותיה כפת חרבה לאדם שבע, כפתרון בלי חידה. מקורות האגדה בשאיפה לעמוד על משמעותו של מקרא וגם בתשוקה למצוא פתרון לבעיות המתפרצות מתוך מעמקי המחשבה, ארוכה ומרפא למאבקי הנפש.

42. הרמב"ם סובר שיש בכוח השכלי "מצווה ועבירה, לפי אמונת דעת בטלה או אמונת דעת אמתית", שמונה פרקים, פ"ב.

אלא שעלינו להיזהר שלא לייחס לחכמי המדרש את הרהורי לבנו. לא הרי מערכת המחשבה של חכמי הזמן החדש כהרי מערכת המחשבה של חכמי המדרש שחשבו בדעת התורה ועל משקל הכתובים, וטבעו מטבעות של מחשבה בחותמה של התורה. בעיות מיוחדות היו להם מקבילות לאופיים, ואל לנו לתלות בהם בעיות שלא נולדו על ברכי היהדות.

כי לא הרי דרך מחשבתם של חכמי המדרש ובעיותיהם כדרך מחשבתם של חכמי יוון ובעיותיהם, ואין דברי האגדה נאחזים תמיד בצבת המושגים של הפילוסופיה. דרישת סמוכים בין דעות חז"ל לדעותיהם של חכמי אומות העולם אינה המצווה הראשונה שקיבלתי עלי במחקר זה. השתדלתי עד כמה שידי מגעת להבין את הדברים ככתבם כדי לברר את המשא-ומתן של האגדה.

מאחורי הקלעים של המאמרים והפירושים מסגרת מרווחת של השקפה שלימה. הדעות והסברות חסומות זו בזו כטבעות בשלשלת. תניחן אריח על גבי אריח, ולפניך בניין משוכלל של בירה, מערכת שיטה שלימה במחשבת הדתית. מאמרים הנראים כמליצות תפלות, כאילו תועים, תלושים, וערטילאים בעולם המדרשות – קטעים הם המצטרפים למסכת שלימה, תשובות הן לבעיות שנתחבטו בהן. כאמור, קרקע גידולה של המחשבה היהודית היא התורה, והבעיות שנולדו ונתחדשו במרוצת הדורות לא נעקרו מקרקע זו. מכאן שהמחשבה הורתה ולידתה באווירה של התורה, ופירושי הכתובים צורות וצינורות הם לעיון ולדיבור. ברם המחשבה היהודית אינה מצומצמת ומסוגרת בתוך פרשנות המקרא, והיא פורצת ועוברת את גבולותיה.

אלא שאי אפשר לעמוד על תורת האגדה רק אם מבחינים הבחנה מעולה בין הזרמים ששלטו בעולם החכמים. תכלית חיבור זה להפריש הפרשה כזאת בין שיטתו של רבי ישמעאל לשיטתו של רבי עקיבא. חכמים אלה, הנקראים "אבות העולם", הם שעצבו וקבעו שתי שיטות שונות, שהיו לאבני פינה לתורתם של החכמים שבאו אחריהם.

סימנים לשיטה: מסקנותיות, וטיפול בבעיות העיקרים. שני הסימנים מצויים בדבריהם של אבות העולם. כל אחת עקבית בדרך הילוכה, בפירושה ובדעותיה, וכל אחת קומה שלימה של תפיסת עניינים העומדים ברומו של עולם. רבי ישמעאל ורבי עקיבא מצרנים הם זה לזה, ואפשר הפכים זה לזה. ולא רק בעניינים שהניגודים מפורשים, אלא אף במקומות שהחזן המבדיל נראה דק מן הדק עלולים הם להתגלות כהפכים אמתיים.

הניגוד שבין שתי השיטות הלך ונמשך בתולדות ישראל. כל שיטה שימשה בית אב לשורה של דעות והשקפות, וכל חכם נתפס, ביודעים או בלא יודעים, לדרכו של

רבי עקיבא או לדרכו של רבי ישמעאל. פעמים, ושתי ההשקפות משמשות בערכוביה. מכאן שאפשר לקבוע את מקומם של הרבה פילוגים וחילוקים שבדורות הבאים במערכת המחשבה של אבות העולם. כל מה שחכם ותיק עתיד להורות, גלגול משנתו של רבי עקיבא או של רבי ישמעאל הוא, אלא שכל שיטה פושטת צורה ולובשת צורה לפי התקופה ולפי ההשפעה.

רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם?

ספרות האגדה היא מן הפרשיות הסתומות בתורת ישראל. בדברי הלכה מסורת בידינו מאבות לבנים, מחכמים לתלמידים, מדור לדור ללא הפסק. מקופחת משנת האגדה, והיא ככפיפה שאין לה אזנים. דבריה הוזנחו בישיבות, המורים נהגו להשמיט "אגדתא", ולימדוה כשהתחילו התלמידים לנמנם. שעשועים לנו אוצר האגדה, חומר לדרוש, תבלין להנעים שיחה, אבל לא מקור לעיון. רואים בה דברים של מה בכך; אגדה היא ואין מורין אותה. התלמידים עוסקים בה בשעה שאינה לא יום ולא לילה בלי לדעת שגם האגדה "בעיא צילותא כיומא דאסתנא" (צריכה לדעת צלולה כיום שמנשבת בו רוח צפונית, שהוא יום אורה ונוח לכול). מספר החכמים הלנים בעומקה של האגדה מצער הוא. נתעלמה האגדה ממורי המחשבה בישראל, ומשום כך רופפת בישראל משנת הדברים העומדים ברומו של עולם. מתחמקים מן המחשבה, ומתעלמים מבעיות הנשמה. היהודי המודרני, הצמא לדברי מחשבה, מוצא בבית המדרש פת במלח או קב חרובין, והוא מושך ידו מן הסעודה. פקח עיניך וראה: הרי שולחן, הרי בשר, הרי סכין, ואין לנו לאכול. בת קול יוצאת מאוצר המחשבה היהודית: "הרבה מעות יש לי, ואין לי שולחני להרצותן".

כשם שההלכה היא "גופי תורה", כך האגדה "יסודי התורה" – כפי שהטעים הרמב"ם. ואם השתות יהרסון, בעלי ההלכה מה פעלו? תאמר, שהרבה דברי אגדה סותרים זה את זה. וכלום כל הדברים שנאמרו בהלכה מאוששים הם? כשם שאנו מוצאים בתלמוד שני סוגי הלכה: "הלכה מקויימת" ו"הלכה דחוויה", כך לפנינו דרכים שונות באגדה. ועלינו להתבונן ולשאול: איזהו מקומן ומחצבתן? מי הם אבות הדעות הללו? היכן נתפתחו ונתקבעו? הדברים בתוך עצמם סתומים הם, אלא שהמתעמק בהם ימצא, שבעניין שזה סותם זה מפרש, זה סוגר וזה פותח.

בימים קדומים לא עלה על דעתו של אדם לזלזל בערכה של האגדה. אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי, שלא הניח מקרא ומשנה, גמרא, הלכות ואגדות,

ותוספתות".⁴³ התנאים היו שונים לתלמידיהם הלכה וגם אגדה. "רכן יוחנן בן זכאי יושב ומלמד תורה, והתלמידים יושבין לפניו בפרק. משגמרו הפרק, אמר להם הגדה, ואחר כך אומר משנה".⁴⁴ כששלחה המלכות שני סרדיוטות ואמרה להם: לכו ועשו עצמיכם גרים, וראו תורתם של ישראל מה טיבה, הלכו אצל רבן גמליאל באושא, "וקראו את המקרא, ושנו את המשנה, מדרש הלכות ואגדות".⁴⁵ דעה אחת אומרת על רבי עקיבא, "שהתקין משנה ומדרש, הלכות ואגדות". ברם יש אומרים "אילו (אנשי) כנסת הגדולה" קבעום.⁴⁶

כשרצה רבי אלעזר המודעי לתאר את טעמו של המן, שהיה "לחם מן השמים", דרש ואמר: 'ויקראו בית ישראל את שמו מן והוא כזרע גד לבן' (שמות טז, לא) – "דומה לדבר הגדה שהוא מושך לבו של אדם" (גד – הגדה, לבן – לב).⁴⁷ גדולה האגדה בעיני רבי ישמעאל וברכה היא קובעת לעצמה. בגאון רב אמר לרבי עקיבא: "כלה מדברותיך, ולך אצל נגעים ואהלות".⁴⁸ כלומר, אף מי שכחו רב בהלכה, אינו ראוי לדרוש באגדה. ובחלק מספרי דברים שמבית מדרשו של רבי ישמעאל נשתמר המאמר המופלא: "דורשי רשומות אומרים: רצונך להכיר את מי שאמר והיה העולם? למוד הגדה, שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם ומדבק בדרכיו".⁴⁹ "כי אם שמר תשמרון את כל המצוה הזאת" (דברים יא, כב). שמא תאמר, הריני למד פרשה קשה ומניח את הקלה? תלמוד לומר: 'כי לא דבר רק היא מכם כי הוא חייכם' (שם לב, מז) – דבר שאתם אומרים ריקן הוא, חייכם! שלא תאמר למדתי הלכות דיי, תלמוד לומר: 'מצווה', 'המצווה', 'כל המצווה' – למוד מדרש, הלכות ואגדות. וכן הוא אומר: 'כי לא על הלחם לברו יחיה האדם' (שם ח, ג) – זה מדרש, 'כי על כל מוצא פי ה' יחיה האדם' (שם) – אלו הלכות ואגדות. וכן הוא אומר: 'חכם בני ושמח לבי' (משלי כז, יא), ואומר: 'בני אם חכם לבך ישמח לבי גם אני' (שם כג, טו).⁵⁰

43. אבות דרבי נתן, נו"א, ריש פי"ד.

44. תנחומא באבער, לך לך, י. לפי דברי אלעזר בן שמוע, המידה המשובחת היא בתלמיד השונה "מדרש והלכות ואגדות ותוספות". אבות דרבי נתן, נו"א, פכ"ח. השווה תוספתא סנהדרין פ"ו, ז: "הלכה ומדרש נזקקין להלכה, מדרש והגדה נזקקין למדרש, מדרש וקל וחומר נזקקין לקל וחומר". לימוד ההלכה קודם ללימוד ההגדה.

45. ספרי, הברכה, פיסקה שמ"ד.

46. ירושלמי שקלים, ריש פ"ה.

47. מכילתא דרבי ישמעאל, ויסע, פ"ה; מהרש"א, יומא עה, ע"א.

48. מדרש תהלים, קד, ט.

49. ספרי, עקב, פיסקא מ"ט.

50. ספרי, עקב, פיסקא מ"ח.

וכמה דברים עמוקים נאמרו בשבח האגדה. "אין אומר ואין דברים בלי נשמע קולם" (תהלים יט, ד) – אלו הלכות... 'ובקצה תבל מליהם' (שם ה) – אלו ההגדות שמקדשים שמו של הקדוש ברוך הוא בהם.⁵¹ "סמכוני באשישות" (שיר השירים ב, ה) אלו ההלכות המאוששות, 'רפרוני בתפוחים' – אלו ההגדות שריחן וטעמן כתפוחים.⁵² "ויתן לך אלהים... דגן" (בראשית כז, כח) – זה תלמוד, 'ותירוש' (שם) – זו אגדה.⁵³ "יחיו דגן" (הושע יד, ח) – בתלמוד, 'זיפרחו כגפן' (שם) – באגדה.⁵⁴

שתי הדרשות האחרונות תיאור יש בהן וגם הערכה. הכל מודים, שאי אפשר לעולם בלי דגן, ושהלחם עיקר מזונותיו של האדם. כנגד זה היין אינו אלא צרי המזון. יש שותה יין וטוב לו, ויש שותהו ורע לו. כוונת הדרשות נתפרשה במקום אחר: "חֶלֶב כליות חטה" (דברים לב, יד) – אלו הלכות שהן גופה של תורה, 'ודם ענב תשתה חמר' (שם) – אלו הגדות שהם מושכות לבו של אדם כהיין.⁵⁵

מאיך גיסא, לא על הלחם לברו יחיה האדם. גינו את אנשי כבל הטפשים, שהיו אוכלים לחם בלחם.⁵⁶ ויש כהיין מה שאין בלחם. "לחם יסעד ולא ישמח, אבל יין סועד ומשמח".⁵⁷ אין שמחה אלא כהיין;⁵⁸ אין מקדשים אלא על היין;⁵⁹ ואין אומרים שירה אלא על היין.⁶⁰ "כל המתפתה ביינו יש בו מדעת קונו".⁶¹

בעל ההלכה רב פעלו, הוא הקובע את המעשה אשר יעשו בני ישראל, והוא השולט בחיי הציבור והיחיד. בעל האגדה צנוע עלילה, ואין שלטונו אלא ברשות המחשבה, במעמקי הלב הסמויים מן העין. בעל ההלכה יודע, "שהכל צריכין למרי חטייא".⁶² ובעיניו בעל האגדה אינו אלא נושא כליו. וכך תואר היחס שביניהם על ידי אחד מגדולי האגדה, ר' לוי. 'איש אשר יתן לו האלהים עושר ונכסים וכבוד, ואיננו חסר לנפשו מכל אשר יתאוה, ולא ישליטנו האלהים לאכול ממנו כי איש נכרי

51. ילקוט שמעוני, תהלים, רמז תרע"ב. עיין סדר אליהו רבה, פ"ב, והערת רמא"ש.
52. שיר השירים רבה, ב, ד.
53. בראשית רבה, פס"ו, ג.
54. ויקרא רבה, פ"א, ג, בשם ר' אבהו.
55. ספרי, האזינו, פיסקא שי"ז. "רבי יוחנן בן נורי אומר: ההלכות והטהרות והנידות והקינין הן הן גופי תורה", אבות דרבי נתן, נו"א, פכ"ז.
56. נדרים מט, ע"ב.
57. ברכות לה, ע"ב, ורש"י שם.
58. פסחים קט, ע"א.
59. פסחים קז, ע"א.
60. ברכות לה, ע"א.
61. ערובין סה, ע"א.
62. ברכות סד, ע"א.

יאכלנו' (קהלת ו, ב) – "זה בעל אגדה, שאינו לא אוסר ולא מתיר, לא מטמא ולא מטהר. 'כי איש נכרי יאכלנו' – זה בעל התלמוד".⁶³
 ללימוד ההלכה נתכוונו חכמים כשאמרו על "תורה שבעל פה, שהיא קשה ללמוד, ויש בה צער גדול, שהיא משולה לחושך, שנאמר: 'העם ההולכים בחושך ראו אור גדול' (ישעיה ט, א) – אלו בעלי התלמוד שראו אור גדול, שהקדוש ברוך הוא מאיר עיניהם באסור והיתר, בטמא ובטהור".⁶⁴

כלך לך מן האגדה

והנה, אף שבעל האגדה אינו לא אוסר ולא מתיר, לא מטמא ולא מטהר, הרי דעתו מכוונת לדברים העומדים ברומו של עולם. למרות הזלזול בפי בעלי זמורה, שאין אלו אלא דברי אגדה, שאין סוף ותכלה לאגדות, היו דבריהם של חכמי האגדה מושכים את לבו של האדם, והציבור מתאוה להם. הופיע דורש בבית המדרש, עוזב הקהל את חכמי ההלכה ונוהר לשמוע את דברי האגדה. מעשה ור' אבהו ור' חייא בר אבא נזדמנו למקום אחד. ר' אבהו דרש באגדה, ור' חייא בר אבא דרש בהלכה. הניחו הכול את ר' חייא והלכו לשמוע לר' אבהו. חלשה דעתו של ר' חייא, אמר לו ר' אבהו: "אמשול לך משל. למה הדבר דומה? לשני בני אדם, אחד מוכר אבנים טובות ואחד מוכר מיני סדקית (כלי מלאכות נשים ועניים כגון פלכים מחטין וצינורות), על מי קופצין? לא על זה שמוכר מיני סדקית?" (מתוך שדמיהם קלים יש להם קונים הרבה, ולהפיס דעתו הוא אומר, רש"י).⁶⁵

לא תמיד היו בעלי ההלכה קלים ונוחים ביחסם לבעלי האגדה. בדור השלישי לאמוראים עמד אחד מגדולי ההלכה, רבי זעירה, יליד בבל שעלה לארץ ישראל, שהיה מקנטר את בעלי האגדה, וקורא לספריהם "ספרי קוסמים".⁶⁶ הוא שהצטיין בדייקנותו במסורת השמועות, נזהר מלמסור שמועה אלא אם כן נתאמת לו מפי מי יצאו הדברים, וסובר: "כל תורה שאין לה בית אב אינה תורה",⁶⁷ היה מגנה את הדרשות, משום שאינן פסוקות ויש להן פנים לכאן ולכאן. ר' אבא בר כהנא, דרשן מפורסם, הגן על בעלי האגדה שנעלבו על ידו, ודרש מר' זעירה לשאול שאלה

63. ירושלמי, סוף הוריות.

64. תנחומא, נה, ג.

65. סוטה מ, ע"א.

66. ירושלמי מעשרות, סוף פ"ג, נא, ע"א. לפי בכר, אגדת אמוראי ארץ ישראל, כרך ב, ח"ב, עמ' 9, קרא לחכמי האגדה "סופרים קוסמים".

67. ירושלמי שבת, ריש פי"ט, יז, ע"א.